

RAAP-RAPPORT 5215

Eindeloze mogelijkheden in het verschiet

Een historisch-geografisch onderzoek naar de jonge
heideontginningen in Drenthe (1825 - 1968): een
toelichting op de kaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Provincie Drenthe, Gemeente Meppel, Gemeente De Wolden, Gemeente Emmen, Gemeente Coevorden, Gemeente Borger-Odoorn, Gemeente Aa en Hunze, Gemeente Midden-Drenthe, Gemeente Noordenveld, Gemeente Assen, Gemeente Tynaarlo

Titel: Eindeloze mogelijkheden in het verschiet; een historisch-geografisch onderzoek naar de jonge heideontginningen in Drenthe (1825 – 1968): een toelichting op de kaart

Versie: 27-10-2021

Auteur:

Projectcode:

Bestandsnaam: RAAPrap_5215_DRJH4_20211027

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2021

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Inhoud.....	3
1 Inleiding	4
1.1 Kader en aanleiding	4
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen	5
1.3 Onderzoeksgebied	6
1.4 Dankwoord	7
2 Methoden en bronnen	8
2.1 Inleiding	8
2.2 Proces.....	8
3 Toelichting op de legenda.....	14
3.1 Historische achtergrond	14
3.2 Typering van de landschapstypen	43
3.3 Waardering van de landschapstypen.....	63
3.4 Landschapsstructuren	69
4 Adviezen	79
4.1 Inventarisatie en waardering.....	79
4.2 Toepassing.....	80
Literatuur	87
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	88

1 Inleiding

1.1 Kader en aanleiding

In opdracht van de provincie Drenthe en de gemeenten Meppel, De Wolden, Emmen, Coevorden, Borger-Odoorn, Aa en Hunze, Midden-Drenthe, Noordenveld, Assen en Tynaarlo heeft RAAP een onderzoek uitgevoerd naar de jonge heideontginningen in de provincie Drenthe. Dit onderzoek komt voort uit de Cultuurnota 2017-2020 van de provincie, waarin zij zich voornam om samen met de gemeenten te werken aan kennis- en beleidsontwikkeling, onder meer op het vlak van 'jonge ontginningen en ruilverkavelingen', samengenomen onder de naam 'jonge landschappen'. In aanloop daar naar toe was al in 2015-2016 een vooronderzoek uitgevoerd door Anne Wolff in opdracht van de provincie Drenthe ¹, waarvoor in november 2015 op het provinciehuis in Assen een expertmeeting was georganiseerd. Dit kreeg op 2 december 2016 een vervolg in de vorm van een bijeenkomst in Witteveen, georganiseerd door de provincie en het Steunpunt Erfgoed Drenthe.

Figuur 1. De voorstudie van Wolff (2016).

Parallel hieraan startte Henk van Blerck in april 2016 zijn promotieonderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen ten aanzien van de landschapsplannen in de ruilverkavelingen in Nederland. In april 2018 publiceerde hij in opdracht van de provincie een deelanalyse van de landschapsplannen voor Drenthe.² Later dat jaar startte ook een eerste verkennend onderzoek specifiek op het gebied van de jonge heideontginningen. Daarin werd zowel op beschikbaar bronnenmateriaal, als op het theoretisch kader, als op een potentiële typologie van heideontginningen gefocust. In juni 2019 werden de resultaten van dit onderzoek gepubliceerd.³

Gaandeweg het proces waren er meerdere bijeenkomsten over het thema 'jonge landschappen', soms volledig gekoppeld aan het project van de provincie Drenthe, soms vanuit meerdere ontwikkelingen ingestoken. Een voorbeeld van dat laatste is het symposium 'Een eeuw verkavelen in Drenthe' op 16 mei 2019, georganiseerd door Prolander en het Drents Archief. Op 21 juni 2019 werd bovendien door de provincie Drenthe en het Steunpunt Erfgoed Drenthe een bustour georganiseerd, volledig gericht op de jonge heideontginningen en ruilverkavelingen.

¹ Wolff 2016

² Van Blerck 2018

³ Keunen 2019

Het bouwen van het GIS met daarin de kennis over de jonge ontginningen vormt voor beide onderdelen – jonge heideontginningen en ruilverkavelingen – het voorlopig sluitstuk van het verwerven van inhoudelijke informatie. Gekoppeld daaraan is het formuleren van handreikingen over de omgang met deze jonge landschappen. Parallel aan dit onderzoek liep ook nog de inventarisatie van jonge bouwkunst onder leiding van Marieke van der Heide. De resultaten van dat onderzoek zijn in het GIS verwerkt.

Het voorliggende rapport is de inhoudelijke verantwoording bij het GIS over de jonge heideontginningen.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Veel meer dan de helft van de Drentse cultuurlandschappen is na 1800 vanuit veen en heide ontgonnen en tot landbouwgrond gemaakt. Terwijl de landschappen die hierdoor omgeven worden zich in de loop van de geschiedenis in een grote belangstelling van onder meer historici, historisch-geografen en naamkundigen hebben mogen verheugen, is dat voor de jonge heideontginningen en ook de veenkoloniën veel minder het geval. Zo komen ze in de dissertatie van Theo Spek over het Drentse esdorpenlandschap maar zijdelings aan bod ⁴ en komen de heideontginningen er in de meer dan 500 pagina's dikke *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa* mager vanaf, met enkele verspreide pagina's waarvan een deel ook nog eens meer over de gevolgen voor de waterhuishouding dan over de ontginningen zelf gaat.⁵ Wat meer aandacht aan de ruimtelijke systematiek besteedde de *Geschiedenis van Drenthe* uit 2018.⁶ Misschien wel de meest grondige studie over heideontginningen in het algemeen in Drenthe is van de Gelderse historisch-geograaf Paul Thissen, die zich na zijn promotie op het gebied van Oost-Brabantse heideontginningen ook richtte op die van Drenthe en daar in 1994 over publiceerde.⁷

Tot slot mag een groot aantal lokale studies over heideontginningen niet onvermeld blijven. Een bijzondere plek daarin wordt ingenomen door *100 jaar Zeijerveld* van de Stichting "Oud Vries" uit 2007, een uitgebreid naslagwerk over deze bijzondere heideontginning.⁸ Een volledig(er) overzicht van relevante publicaties is opgenomen in het rapport van het vooronderzoek.⁹

Uit voorgaande blijkt al, dat er weliswaar een aantal studies is dat ingaat op de grote kaders van de Drentse heideontginningen en dat een aantal voorbeelden ook wel goed is uitgewerkt, maar dat een breed geografisch overzicht ontbreekt. Die conclusie leidt derhalve tot de volgende onderzoeksvragen:

- Waar bevinden zich de heideontginningen van Drenthe?
- Hoe zijn deze ontginningen landschappelijk en qua ontginningsachtergrond onder te verdelen?
- Welke verschillen bestaan er in gaafheid en cultuurhistorische waarde van de verschillende heideontginningen?

⁴ Spek 2004

⁵ Spek e.a. 2015: 272-273, 278-279, 309, 346-348

⁶ Gerding & Van der Meer (red.) 2018

⁷ Bieleman e.a. 1994

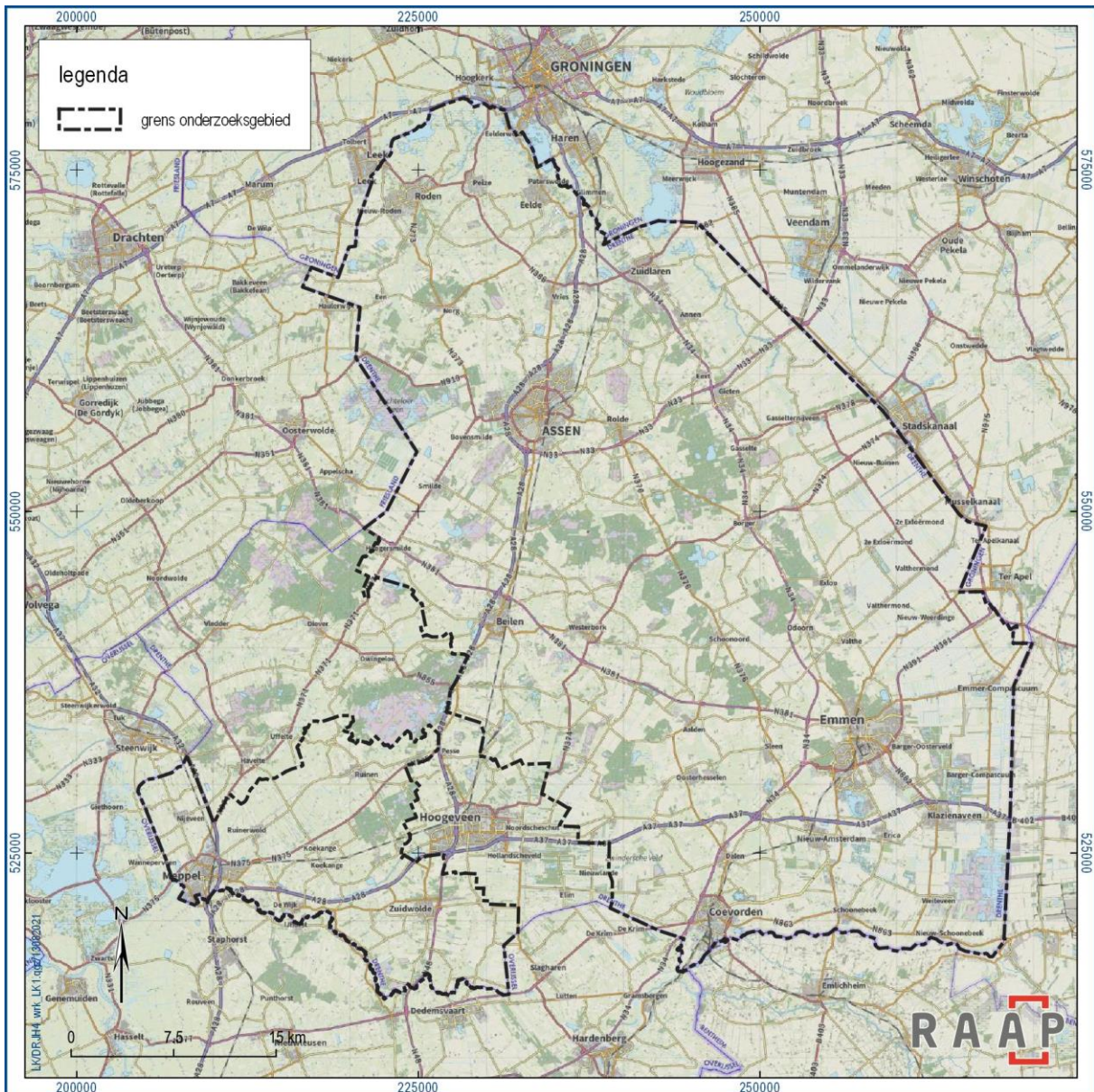
⁸ Zuurd 2007

⁹ Keunen 2019

1.3 Onderzoeksgebied

De keuze voor het onderzoeksgebied was direct gekoppeld aan de deelnemende gemeenten in de samenwerking met de provincie Drenthe. We zijn verheugd dat uiteindelijk 10 van de 12 Drentse gemeenten aan het onderzoek wilden deelnemen. Het onderzoeksgebied beslaat dan ook het grondgebied van de volgende gemeenten: Aa en Hunze, Assen, Borger-Odoorn, Coevorden, Emmen, Meppel, Midden-Drenthe, Noordenveld, Tynaarlo en De Wolden.

Binnen deze gemeenten werd een nadere selectie gemaakt van gebieden die we als 'heideontginningen' beschouwden. We komen daar in hoofdstuk 2 nader op terug.

Figuur 2. De begrenzing van het onderzoeksgebied.

1.4 Dankwoord

Zonder hulp en assistentie van de volgende personen was dit onderzoek niet mogelijk geweest: Sterre Brummel, Saskia van Dijk, Bart Zwigelaar, Nick Lubberman, Minke van Netten (Provincie Drenthe), Rodina Fournell †, Mauro Smit (Steunpunt Erfgoed Drenthe), Saskia Spijkerman, Jenny ten Cate, Koen Rotteveel (Gemeente Aa en Hunze), Theo Rijnbeek, Koen Olde Monnikhof (Gemeente Assen), Petra Hurkmans (Gemeente Borger-Odoorn), Cecilia Verschoor (Gemeente Coevorden), Jacqueline Muffels, Alexandra Berends (Gemeente Emmen), Linda Vloedveld (Gemeente Meppel), Saco van Veen (Gemeente Midden-Drenthe), Kees Verschoor (gemeente Noordenveld), Rob Schreibers (Gemeente Tynaarlo), Marijke Zwart-van der Laan, Bas Vliegthart (Gemeente De Wolden), Henk van Blerck en Máire van Blerck (Schokland en water) en Bernhard Hanskamp (planoloog, vm. Provincie Drenthe).

2 Methoden en bronnen

2.1 Inleiding

De samenstelling van het GIS heeft een aantal processtappen doorlopen. In de navolgende paragraaf gaan we nader op die verschillende stappen in. Daarnaast hebben we de onderscheiden landschapstypen typologisch beschreven (§ 3.2) en ze in een inleidende paragraaf van een historische duiding en context voorzien (§ 3.1). In dit rapport beogen we niet ‘het finale werk’ over de Drentse heideontginningslandschappen te schrijven, maar vooral een geografische informatielaag met informatie over kwaliteiten, achtergronden en waarden te creëren en deze van een goede onderbouwing met de grote lijnen van de ontwikkeling te voorzien.

2.2 Proces

2.2.1 Stap 1: gebiedsbegrenzing

Het studiegebied wordt in de eerste plaats begrensd door de buitengrens van de 10 deelnemende gemeenten, maar daarbinnen door het gebied dat we als ‘heideontginningen’ beschouwen. Bij de keuze welke ontginningen wel, en welke niet meedoen, hebben we ons door de volgende criteria laten leiden:

- Relevant zijn die gebieden, die volgens de topografisch-militaire kaart van 1850 (TMK1850) nog ‘woeste grond’ waren;
- Daarvan uitgezonderd zijn die gebieden, die na ontginning in hun vorm of ruimtelijke context deel zijn gaan uitmaken van een es of een beekdal ¹⁰;
- Expliciet wel meegenomen zijn de kleine veenontginningen en veenkoloniën die worden omsloten door jonge heideontginningen, evenals de veenkoloniën van Smilde-Kloosterveen die na vervening pas ná 1850 in landbouwgrond werden omgezet;
- Uitgezonderd zijn daarentegen de uitgestrekte veenkoloniën in het oosten van de provincie inclusief de veenkoloniën in de omgeving van Klazienaveen, evenals de randveenontginningen van Schoonebeek die daarop direct aansluiten.

Om vervolgens tot een concrete kartering van ontginningen te komen, is het relevante gebied op basis van de TMK1850 grof begrensd, en daarna fijner begrensd op basis van de topografische kaart van 1962 ¹¹ en de huidige topografische kaart (OpenTopo). Daarbij is de grens zoveel mogelijk langs nog bestaande wegen gelegd. In enkele gevallen kon niet worden voorkomen dat de grens een stuk land doorsnijdt, bijvoorbeeld als er na 1962 sprake is geweest van een ingrijpende herstructurering van een gebied.

2.2.2 Stap 2: marken en gemeenten

Uit het vooronderzoek is gebleken dat de marken een belangrijke rol hebben gespeeld bij de opmaat naar de verdeling van en de landschappelijke structuur van de heideontginningen. Daarom leek het zinvol om ook de markengrenzen in het GIS onder te brengen. Daartoe is het bovenstaande bestand

¹⁰ Deze hebben we beschouwd als jonge afrondingen van essen en beekdalen.

¹¹ Dit jaar is gekozen omdat toen, een enkele uitzondering daargelaten, de meeste heideontginningen op een afronding toe gingen.

met daarin de heideontginningen ‘versneden’ langs de markengrenzen. Om die te bepalen is gebruik gemaakt van markenverdelingskaarten, kadastrale verzamelplannen en topografische kaarten. De kaart vormt een verbeteringslag ten opzichte van de markengrenzenkaart zoals die op dit moment in het geoportaal van de Provincie Drenthe aanwezig is. In het bestand zijn ook de huidige gemeentegrenzen opgenomen c.q. is aangegeven welke ontginning in welke huidige gemeente ligt.

2.2.3 Landschapstypering

Eén van de belangrijkste onderdelen van deze studie is het benoemen van het landschapstype van elke heideontginning in het GIS. Daartoe hebben we de systematiek uit het vooronderzoek verder verfijnd en aan de geconstateerde werkelijkheid aangepast.¹² Bij het bepalen van het type zijn we zoveel mogelijk uitgegaan van een vroeg moment na de uitvoering van de ontginning¹³, en wanneer een ontginning toen duidelijk nog niet voltooid was, van een volgend referentiemoment in de jaren 70. In hoofdstuk 3 lichten we de legenda van de kaart c.q. het GIS nader toe.

2.2.4 Koppeling van kaarten en archiefgegevens

In en naar aanleiding van het vooronderzoek is een groot aantal historische kaarten en schriftelijke archiefbronnen¹⁴ verzameld. Om die te ontsluiten hebben we vermeldingen daarvan in het GIS bij de relevante ontginningen opgenomen. Waar uit deze informatie duidelijke aanwijzingen naar voren kwamen over initiatiefnemers of uitvoerders van de ontginningen, is deze informatie ook vermeld. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om de institutionele partijen, zelden particulieren. In deze fase is ook de informatie verwerkt die Bernhard Hanskamp tijdens het vooronderzoek heeft aangeleverd en die als bijlage bij dat rapport gevoegd is.¹⁵

2.2.5 Karteren van structuurlijnen

Keuze voor structuren

Belangrijke kaartlagen zijn die met de structuurlijnen. Daarbij hebben we de historische wegenstructuur als gidslijnen voor de landschapsstructuur gekozen. Onder meer door perceelspaden, die de verschillende kavels vanaf de openbare weg moesten ontsluiten, klinkt de verkaveling van een landschap ook in de wegenstructuur door. In de kaartlaag zijn daarom alle wegen opgenomen zoals die in 1962 bestonden, onderverdeeld naar of ze nu nog bestaan of verdwenen zijn. Alleen particuliere toeritten van erven en paden op (voormalige) heidevelden zijn niet in alle gevallen meegenomen. We zijn bovendien uitgegaan van infrastructuur die met een dubbele lijn op de topografische kaart stond; enkele stippellijnen, veelal voetpaden, zijn niet meegenomen. Daarnaast is in deze database ook de historische structuur van spoorlijnen opgenomen.

Een afzonderlijke database is aangemaakt voor de hoofdwegenstructuur, die meer hiërarchie geeft aan het voornoemde wegenbestand. Door die onder het grote wegenbestand te leggen wordt meteen duidelijk welke wegen de hoofdwegen van de provincie Drenthe waren.¹⁶

Van een andere orde waren de historische watergangen in de provincie. De database zoals die er nu ligt is een aanzet voor een database met de historische afwatering en transportroutes door de Drentse

¹² Keunen 2019

¹³ Daarvoor is de al eerder genoemde topografische kaart van 1962 gebruikt.

¹⁴ Het betreft bronnen uit het Nationaal Archief, het Drents Archief en het Gelders Archief.

¹⁵ Keunen 2019

¹⁶ Deze laag is samengesteld door B. Zwiggelaar (Provincie Drenthe).

heideontginningen. We hebben ons vooral gericht op de kanalen- en wijkenstructuur.¹⁷ De afwateringsstructuur is vooral gekarteerd in gebieden waar dat in hoge mate van belang was (delen van Noordenveld en De Wolden). Voor de staatsbossen, die een kleinschalige afwateringsstructuur van de voormalige vennen kenden, is de structuur in de vorm van een pilot voor een enkel bos uitgewerkt. In alle gevallen is aangegeven of de structuur nog bestaat of verdwenen is.

Bronnen en methoden

Kartering van de wegen en wateren heeft in principe plaatsgevonden vanaf de topografische kaart van 1962. Alleen lijnen die toen al verdwenen waren, maar van onmisbaar belang waren (zoals het kanaal van Zeijerveld), hebben we toch toegevoegd. Voor de spoorwegen is van uiteenlopende bronnen gebruik gemaakt: historische kaarten, maar ook de analyse van oorlogserfgoed zoals die voor de provincie Drenthe is uitgevoerd. De interlokale wegen zijn door de provincie gekarteerd.

2.2.6 Vaststellen van gaafheid c.q. cultuurhistorische waarde

Inleiding

De laatste grote inhoudelijke fase was het vaststellen van de cultuurhistorische waarde van de verschillende ontginningen, inclusief de constatering van de gaafheid van de ontginning ten opzichte van de eerder besproken topografische kaart van 1962.

Het waarderen van historische cultuurlandschappen is binnen de vakwereld van de historische geografie een veel bediscussieerd thema. In de eerste plaats gaat die discussie al over de vraag óf er überhaupt gewaardeerd moet worden, omdat dat een integrale omgang met het erfgoed in de weg zou staan. Toch denken we dat een waardering op gebiedsniveau zinvol is, al was het maar om strategische keuzes te kunnen maken en prioriteiten te stellen. De basis voor de gebiedswaardering is de hiervoor besproken landschappenlaag.

Criteria

Aan elk van de daarin onderscheiden eenheden is een waardering op een drietal criteria toegekend, steeds op een schaal 1 (laag) – 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de periode net na de ontginning (1962).

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Meegenomen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals snelwegen, is vooral gelet op het

¹⁷ Wijken zijn alleen meegenomen waar ze in 1962 als brede blauwe strook op de topografische kaart stonden.

verstorend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt de vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Is een gebied bebost, of juist ontbost? Ook bebouwing speelde een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om de aanwezigheid van een groot aantal meer of minder beleefbare archeologische relictten in bos- en heidegebieden, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap 'gemiddeld' op dit criterium. Gaat het om kale landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels 'regenereerbaar': door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. 'Eens weg, altijd weg' geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend zijn:

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Tabel 1. *Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie in 1962.*

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. *Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie in 1962.*

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied juist arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore werd berekend door de drie scores te middelen en op een heel cijfer af te ronden.

gemiddelde score (afgerond)	waardering
1	nihil
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Tabel 3. *Classificatie van de eindscores.*

2.2.7 Toelichting op de waardering

In een afzonderlijke regel is de waardering tekstueel toegelicht, en is vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij werd onder meer het derde criterium gespecificeerd, omdat daarvoor geen tabel met 'meetbare' eenheden bestaat. Daarnaast is heel kort benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is. Speciale aandacht op deze plek is besteed aan de aan- of afwezigheid van beplanting in relatie tot de historische situatie, en of dat het gebied onderdeel

uitmaakt van een groter gebied zonder of met weinig bebouwing. Daarbij konden we gebruik maken van de analyse over onbebouwde gebieden van Bernhard Hanskamp.¹⁸

2.2.8 Beschrijving van de hoofdlijnen

In dit rapport zijn de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de Drentse heideontginningen beschreven en is daarnaast per legenda-eenheid ingegaan op de specifieke kenmerken van het betreffende landschap.

¹⁸ Hanskamp 2012

3 Toelichting op de legenda

3.1 Historische achtergrond

3.1.1 *Gemeenschappelijk beheer*

Eeuwenlang was het gebruik van de woeste gronden een vast onderdeel van het agrarisch bedrijf geweest. In de late middeleeuwen leidde de achteruitgang in kwaliteit zelfs tot de formalisering van het gezamenlijke beheer door de buurtschappen, wat leidde tot het ontstaan van markengenootschappen. Veel scherpe markengrenzen dateren zelfs pas uit de 15e – 17e eeuw. In sommige gevallen bestonden ook daarna nog zogenaamde compascuï: gemeenschappelijk door meerdere marken gebruikte woeste gronden.¹⁹

Figuur 3. In lichtbruine tinten de vele niet-ontgonnen heideterreinen en venen in het onderzoeksgebied, omstreeks 1850.

¹⁹ Spek 2004: 999

De (natte) heidevelden werden in toenemende mate in de vroege nieuwe tijd gebruikt voor het weiden van schapen (wat leidde tot het verdwijnen van de laatste opgaande vegetatie), maar in toenemende mate ook voor de teelt van boekweit, vooral op plekken die veniger waren. In 1871 was er 6000 hectare met boekweit ingezaaid.²⁰

In 1832 was er in Drenthe in totaal aan heide en veld nog 108.000 hectare aanwezig, plus 54.000 hectare onaangetast veen.²¹ In de decennia ervoor, en ook al wel eerder, was er in beperkte mate land uit de marken aan particulieren verkocht. Deze veelal onregelmatige ontginningen vallen buiten het kader van dit onderzoek.

3.1.2 Delfstoffenwinning

Het gezamenlijke beheer van de heidegronden ten behoeve van agrarische doelstellingen werd in de nieuwe tijd voor het eerst doorbroken door het opkomende belang van delfstoffenwinning voor de productie van turf voor de groeiende Hollandse steden. In Smilde werden delen van aangrenzende marken ter verving in concessie uitgegeven. De loop van de oude markengrenzen van vóór de uitgifte hebben we niet zonder twijfel kunnen reconstrueren.

Figuur 4. De Drentsche Hoofdvaart is de centrale as van de ontginning van Smilde (bron: house-of-cards.nl).

Dat zorgde vanaf de vroege 17e eeuw niet alleen voor een verandering van de ondergrond in het gebied (het veen werd weggegraven), maar ook van een andere inrichting van het landschap. Waterwegen ontsloten de venen, die toegankelijk werden gemaakt via zijkanalen: de wijken. Vooral vanaf de late 18e eeuw werden hiervoor nieuwe kanalen gegraven. De afgeveende landerijen – geen

²⁰ Van der Woud 2020: 48

²¹ Gerding & Van der Meer 2018: 139

markengrond meer - bleven voorlopig 'woest' liggen, en werden vooral vanaf de 19e eeuw in landbouwgrond omgezet.²² Alleen langs de kanalen lagen kleine ontginningen.²³

Het leverde, net als in de Veenkoloniën en bij Hoogeveen, een klasse van welvarende en vooruitstrevende boeren op.²⁴ In tegenstelling tot elders waren de woeste gronden toen al geen markengrond meer, maar eigendom van welgestelde lieden, die geen belang bij behoud van de woeste situatie hadden. In 1832 waren blokken veen bijvoorbeeld eigendom van Meinard van Siderius (belastinginspecteur te Wolvega), Johannes Tonckens (burgemeester van Norg), Evert Suermond (koopman te Rotterdam) en de weduwe van Lucas Oldenhuis Kymmell (rentenier te Smilde, haar man was administrateur van de vaart en de venen). Tonckens was haar schoonzoon.

Na de vroege verveningen van Smilde en elders aan de randen van veengebieden kwamen in het midden van de 19e eeuw ook de grootschalige verveningen van Zuidoost-Drenthe aan bod, die buiten het kader van dit rapport vallen. Het ging deels ook om actoren van buiten, zoals de Drentsche Landontginnings Maatschappij uit Amsterdam (1851).²⁵

3.1.3 Verdeling van de marken

Proces naar verdeling

De grootste ontwikkeling op de Drentse woeste gronden moest toen nog volgen. Dat proces begon eigenlijk in de vroege 19e eeuw tijdens het Franse bestuur, toen er vanuit de rijksoverheid aangedrongen werd op een verdeling van de marken. Het was vooral de elite die naar opheffing van het gemeenschappelijk eigendom streefde. Zo werden al in 1767 *Gedachten van een Drentsch staatsman omtrent de Markescheidingen in Drenthe* opgeschreven.²⁶ Lokaal was er echter over het algemeen weinig animo voor die ontwikkeling, vooral omdat heidegronden essentieel voor het landbouwsysteem waren. Weliswaar vonden er in die periode sporadisch ontginningen plaats op de Drentse heidegronden, enige substantiële omvang hadden ze niet. Een wet uit 1809 en een koninklijk besluit uit 1810 veranderden daar niet veel aan.²⁷ De gedachte erachter was echter nobel: als grond particulier eigendom zou worden, zou er een grotere motivatie zijn om de grond te gaan ontginnen en zou ook de waarde ervan stijgen.²⁸

Daadwerkelijke verdeling

Pas een koninklijk besluit uit 1837 bracht iets meer verandering teweeg: de vroegste markenverdeling van Drenthe dateert uit 1840, te weten Steenberg. Pas vanaf 1847 kwam er echt een stroom aan verdelingen op gang, veel later dan de meer door grootgrondbezit gedomineerde marken in Overijssel en Gelderland.²⁹ Het succes van het KB uit 1837 wordt door Demoed gekoppeld aan de invoering van het kadaster in 1832, om verschillende redenen.³⁰ Nog betekenisvoller was vermoedelijk de wet die vrijstelling van grondbelasting na ontginning invoerde, in 1840. In zijn algemeenheid zagen ook de provincies beter op naleving van de regels toe, met name die in Overijssel en in mindere mate

²² De ontginningen direct achter de bebouwing langs de vaart zijn in veel gevallen ouder.

²³ Gerding & Van der Meer 2018: 79

²⁴ Thissen 1994: 113

²⁵ Van der Woud 2020: 55

²⁶ Demoed 1987: 24

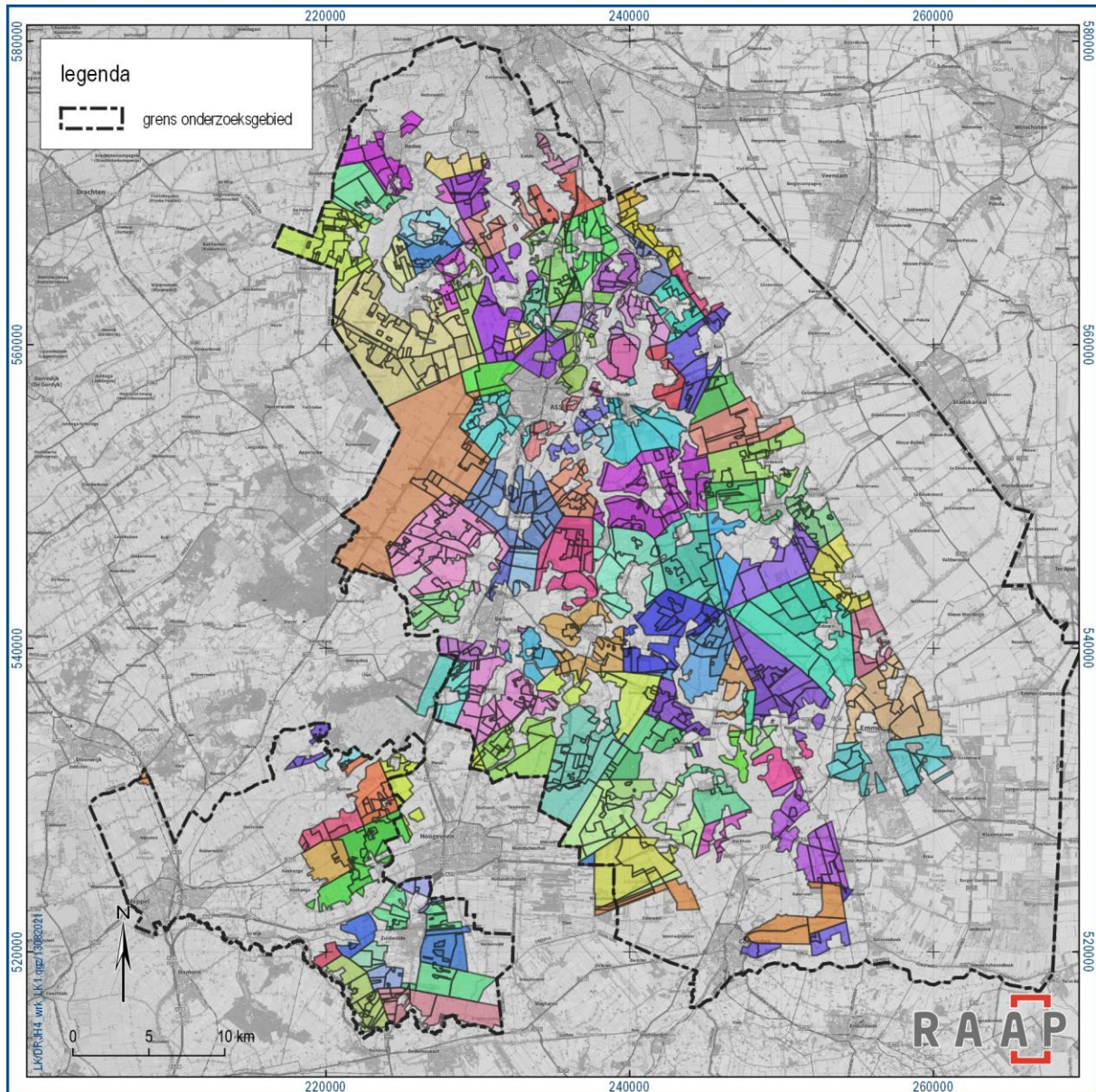
²⁷ Demoed 1987: 49

²⁸ Van der Woud 2020: 85

²⁹ Demoed 1987: 97-98

³⁰ Demoed 1987: 65

Drenthe.³¹ In 1870 was het merendeel van de Drentse marken verdeeld, nog slechts een handvol werd er in de decennia erna verdeeld. Het zwaartepunt ligt duidelijk in de periode 1847-1867.³² Bij de verdeling zouden de eigendommen van de boeren eerlijk over de uiteenlopende grondgesteldheid verdeeld zijn.³³

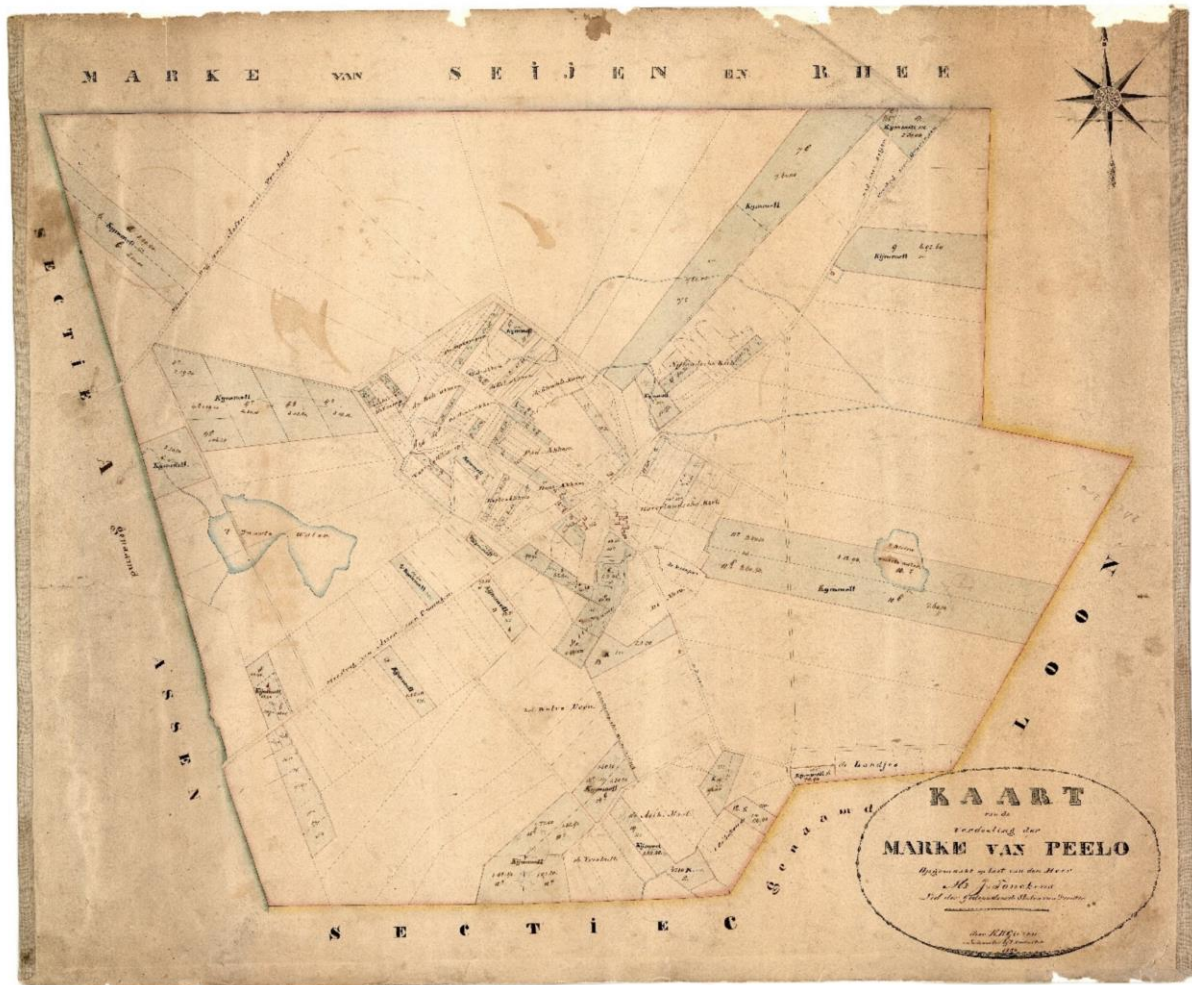

Figuur 5. De geïdentificeerde gebieden met heideontginningen, onderverdeeld naar de marke waartoe ze behoorden.

³¹ Demoed 1987: 67

³² Demoed 1987: 65; Thissen gaat nog uit van een vroegere start en een vroeger einde, namelijk 1840-1860 (Thissen 1994: 108).

³³ Thissen 1994: 108

Figuur 6. Verdelingsplan van de Marke van Peelo, met een radiale verkaveling. Slechts een beperkt aantal van dit soort verdelingsplannen op kaart is voor zover bekend bewaard gebleven (bron: Drents Archief, archief 0181, inventarisnummer 115b).

Privatisering, geen ontginning

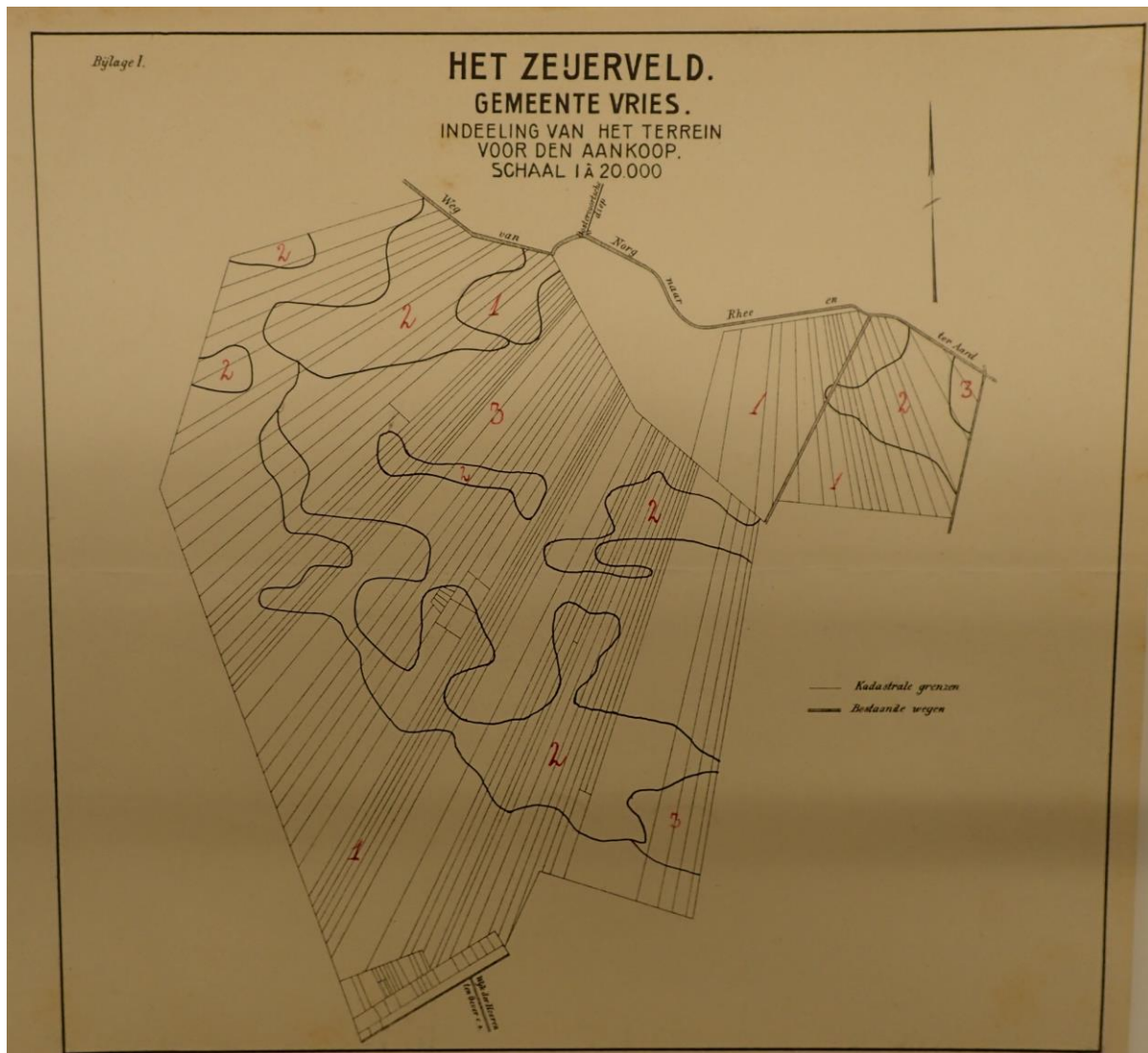
Hierbij moeten we duidelijk voor ogen houden dat verdeling weliswaar privatisering, maar nog zeker geen ontginning betekende. Hier en daar werd er door particulieren ontgonnen (en Smilde liep als voormalige veenkolonie sowieso in de ontwikkelingen voorop), maar het landschap van de heidevelden op het Drents Plateau bleef over het algemeen zoals het was: men kon de plaggen van de heide nog niet missen. De belangrijkste verandering bestond op papier: de vroegere heidevelden waren in grote aantallen percelen verdeeld, met particuliere eigenaren. Nog in 1932 wilden de boeren van Gees hun gronden niet ter ontginning verkopen.³⁴ Van der Woud veronderstelt zelfs in navolging van Blokhuis³⁵ dat de gekozen raaverkaveling, zoals oorspronkelijk op het Zeijerveld, juist was gekozen om particuliere ontginningen onmogelijk te maken.³⁶ Thissen onderschrijft de opzet van de ongunstige perceelsvormen.³⁷

³⁴ Van der Woud 2020: 86

³⁵ Blokhuis 1963: 105

³⁶ Van der Woud 2020

³⁷ Thissen 1994: 109

Figuur 7. De verkaveling van het Zeijerveld na de markendeling (bron: Gelders Archief, archief Heidemaatschappij ATD, inventarisnummer 176).

Figuur 8. Een topografische kaart uit 1878 geeft voor een aantal reeds verdeelde marken de vastgestelde kadastrale verdeling weer, zonder dat die daadwerkelijk in het veld zichtbaar zal zijn geweest (bron: topotijdreis.nl).

In zekere zin was er opzet, gezien de formele verdelingsplannen waaruit die ontsproten. Dat de gekozen verkavelingsvorm bewust zou zijn gekozen om ontginning onmogelijk te maken hebben we echter nog nergens goed onderbouwd gezien. Het was eenvoudigweg landmeetkundig de eenvoudigste keuze, zeker in een tijd dat daadwerkelijke ontginning in Drenthe nog helemaal niet voor de hand lag en daar wellicht ook maar in beperkte mate rekening mee gehouden werd. Heidebebossing door particulieren gebeurde nauwelijks, omdat dit de schaapherders in de weg gezeten zou hebben.³⁸

³⁸ Blokhuis 1963: 106

3.1.4 Ontginningen

Het grote kader

In de loop der 19e eeuw nam vooral onder de elite ‘de geestdrift voor ontginningen’ toe. Niet zelden echter was het uitvoeren van de plannen voor investeerders van buiten, die geld meebrachten, een teleurstellende activiteit. Financieel betekenden de groei van het Europese spoorwegnet en de vrachtvaart over de Atlantische Oceaan een enorme domper: landbouwproducten konden steeds goedkoper over de wereld vervoerd worden. Turf als energiebron werd in tegenstelling tot steenkool niet als beloftevol product gezien.³⁹ In 1884 werd er daarom al gewaarschuwd voor teveel enthousiasme als het ging om ontginningen van woeste grond.⁴⁰ Een ontwikkeling die juist in het voordeel van het uitvoeren van ontginningen was, was de opkomst van nieuwe meststoffen als guano en later kunstmest uit fabrieken. Daarmee werd bemesten van land in één slag veel eenvoudiger. Beide ontwikkelingen stonden lijnrecht tegenover elkaar.⁴¹ Desondanks zien we vooral vanaf 1870 kleinschalige pogingen om woeste gronden in cultuurgrond om te zetten.⁴²

In een aantal situaties werden mensen ingezet die met hun werkkraft hun eigen positie én het platteland verder moesten brengen. De Koloniën van Weldadigheid waren daarvan een voorbeeld. Aan het einde van de 19e eeuw kwam men erachter, dat dat toch niet zo goed werkte als voorgesteld, en werd de bedrijfsvoering in de koloniën aangepast.

In diezelfde periode nam de bemoeienis van de rijksoverheid met het platteland sterk toe. In plaats van een overheid op afstand ontwikkelde deze zich na 1880 tot een overheid die voor het algemeen belang moest opkomen. Tijdens de landbouwcrisis van 1878 tot 1895 konden particulieren en ook lokale overheden de problematiek van de woeste gronden, die inmiddels door de opkomst van de kunstmest steeds meer ‘nutteloos’ werden, niet oplossen.

Stimulans van bovenaf

Ook in Drenthe waren er ontginningspioniers geweest. De meest in het oog springende pionier was de Maatschappij van Weldadigheid, die in Vledder, Diever en Norg grote arealen in ontginning had genomen. Daarvoor waren kolonisten en mest uit de steden nodig en beschikbaar. De maatschappij was ook betrokken bij de zoektocht naar nieuwe bemestingsmethoden.⁴³

Net als elders waren het in Drenthe ook de welgestelden die de ontginningen wilden aanjagen. Daartoe werd in 1844 het Drents Landbouw Genootschap (DLG) opgericht. Zij richtte zich onder meer op de afschaffing van de schapenteelt en de bebossing van de Drentse heidevelden. Ook ontginning tot landbouwgrond hoorde bij de aandachtspunten. Het genootschap wilde hiermee de boeren overtuigen en wetenschappelijke kennis de plaats van oude gewoonten laten innemen, zoals later ook de Heidemij voorstond. Onder meer aan het idee van voedingsstoffen voor de bodem besteedden zij aandacht. In 1877 werd een ontginningsproef met kunstmatige bemesting uitgevoerd; helaas is niet bekend waar dat gebeurde. De afstand van het genootschap tot de boeren en de opkomende landbouwcrisis vanaf 1878 strooiden zand in de molen.⁴⁴

³⁹ Van der Woud 2020: 60

⁴⁰ Van der Woud 2020: 61

⁴¹ Van der Woud 2020: 64

⁴² Gerding & Van der Meer 2018: 140

⁴³ Thissen 1994: 111

⁴⁴ Thissen 1994: 111-112

Particuliere ontginningen en steun voor particulieren

Pas na afloop van de landbouwcrisis, rond 1900, namen particulieren met wat meer vaart ontginningen ter hand. De beschikbaar gekomen kunstmest hielp daarbij, evenals de verbeterde ontsluiting door de aanleg van grote wegen, zoals die van Rolde over Grolloo naar Westerbork, en zelfs van spoorwegen. Soms ontgonnen de boeren voor zichzelf, soms riepen zij de steun van derden in.⁴⁵ Tot ongeveer 1915 was er een groot aantal particuliere initiatieven.⁴⁶ Vaak mislukten de ontginningen echter of leverden ze maar weinig op.⁴⁷

We zien in deze periode namelijk de opkomst van ondersteuning voor ontginningen. In deze periode nam het politieke belang van de bevolking als geheel ten opzichte van het particuliere en lokale belang in de late 19e eeuw steeds meer toe, en dat vroeg dus om steun voor particuliere initiatieven om de bevolking als geheel verder te brengen.⁴⁸ Dat leidde onder meer tot de oprichting van de Nederlandsche Heide-Maatschappij in 1888. Dit bedrijf combineerde moderne techniek, kennis van natuurwetenschappen en een moderne bedrijfsvoering met elkaar.⁴⁹ De Nederlandse bodem moest daardoor productiever worden, vooral om de internationale concurrentie te kunnen winnen. Technisch werd het nodige bij de oosterburen afgekeken. De Heidemij kreeg zowel staats- als particuliere opdrachten. In 1900 werd er op verzoek van het provinciaal bestuur van Drenthe gerapporteerd over de mogelijkheden tot ontginning. De belangrijkste conclusie was dat overheden, eigenaren en ontginningsinstanties moesten samenwerken om er een succes van te maken. De provincie stelde een subsidie voor de bebossing van stuifzand in.⁵⁰ De bemoeienis van de overheid, ook die van het rijk, met de ontginningen nam duidelijk toe. Ook de particuliere ontginningen, zoals hiervoor beschreven, werden er door gestimuleerd.⁵¹

De eerste grote klus van de Heidemij in Drenthe was het eerder genoemde Zeijerveld, 600 hectare groot, in opdracht van een particulier. Stoomploegen en locomobielen werden per trein van Duitsland naar Assen gebracht.⁵² Bijzonder is hier dat het ook de eerste ontginning was waar de kadastrale perceelsstructuur zoals die bij de markenscheiding was ontstaan, werd vervangen door een nieuw rationeel patroon. Doordat alle gronden (met enige moeite⁵³) door één initiatiefnemer werden opgekocht kon hier de onpraktische raaiverkaveling worden opgeheven.

⁴⁵ Thissen 1994: 112

⁴⁶ Gerding & Van der Meer 2018: 140

⁴⁷ Gerding & Van der Meer 2018: 148

⁴⁸ Blokhuis 1963: 113-114; Van der Woud 2020: 87

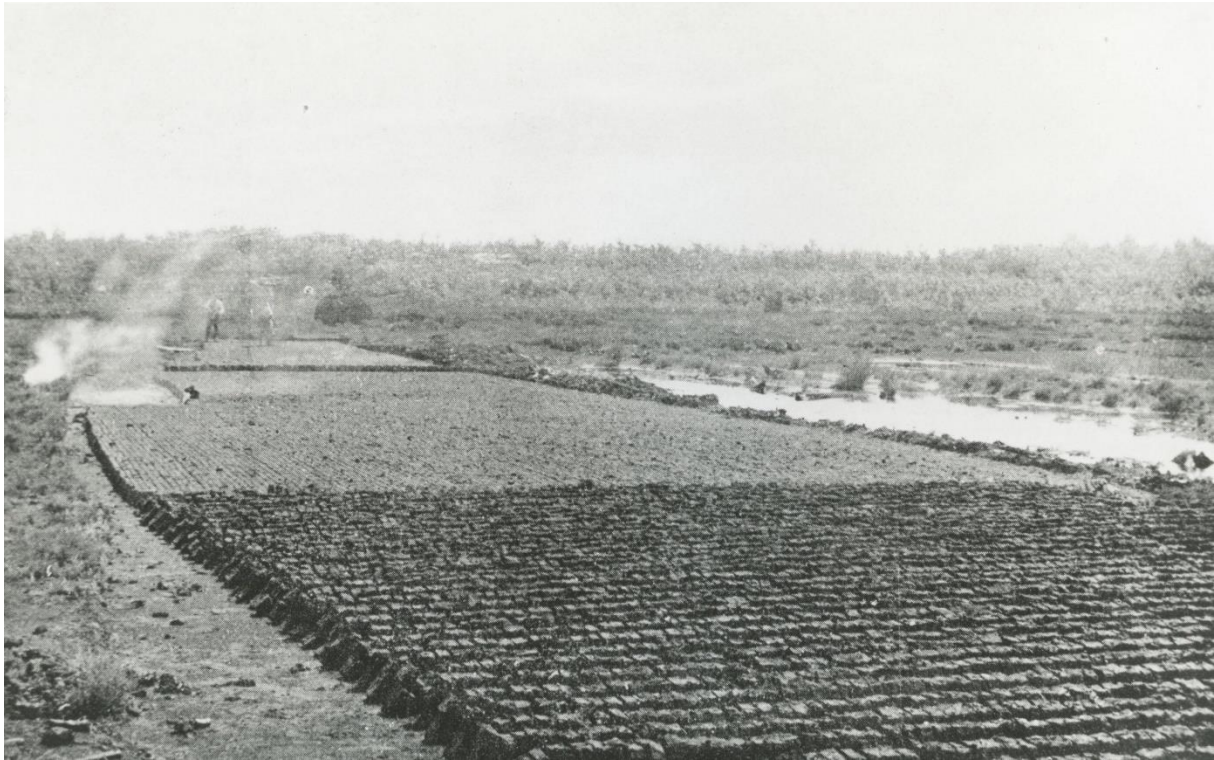
⁴⁹ Van der Woud 2020: 87

⁵⁰ Thissen 1994: 113 & 118

⁵¹ Gerding & Van der Meer 2018: 140

⁵² Van der Woud 2020: 91

⁵³ Zuurd 2007

Figuur 9. Ontginning van het Zeijerveld (bron: Drents Archief, collectie Monumentenzorg, MZ12917040106).

In die beginjaren werden er grote hoeveelheden grond ontgonnen in opdracht van landgoedbezitters, die vanuit elders kwamen en in Drenthe woeste grond als belegging verworven hadden. Daardoor kwamen 60 nieuwe landgoederen tot stand. Het ging vooral om Groningers, maar ook om Friezen en Hollanders. Ook pachters kwamen van elders, zoals in Zeijerveld het geval was.⁵⁴ Veel van deze landgoedontginningen kenden – zoals ook het Zeijerveld – uiteindelijk een blokvormige verkaveling. Lanen en bosjes, arbeiderswoningen en soms een herenhuis zijn kenmerken ervan.⁵⁵ Er zijn echter ook vele ‘landgoedontginningen’ die niet die aankleding hebben, en bestaan uit een rationeel ingericht landbouwgebied en een gedeelte met bos. In de eerste fase van de bosontwikkeling speelden zij een belangrijke rol (zie hierna).

⁵⁴ Thissen 1994: 113-114

⁵⁵ Thissen 1994: 117

Figuur 10. Niet-ontgonnen heide met een schaapskudde, waarschijnlijk nabij Emmen (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9922038).

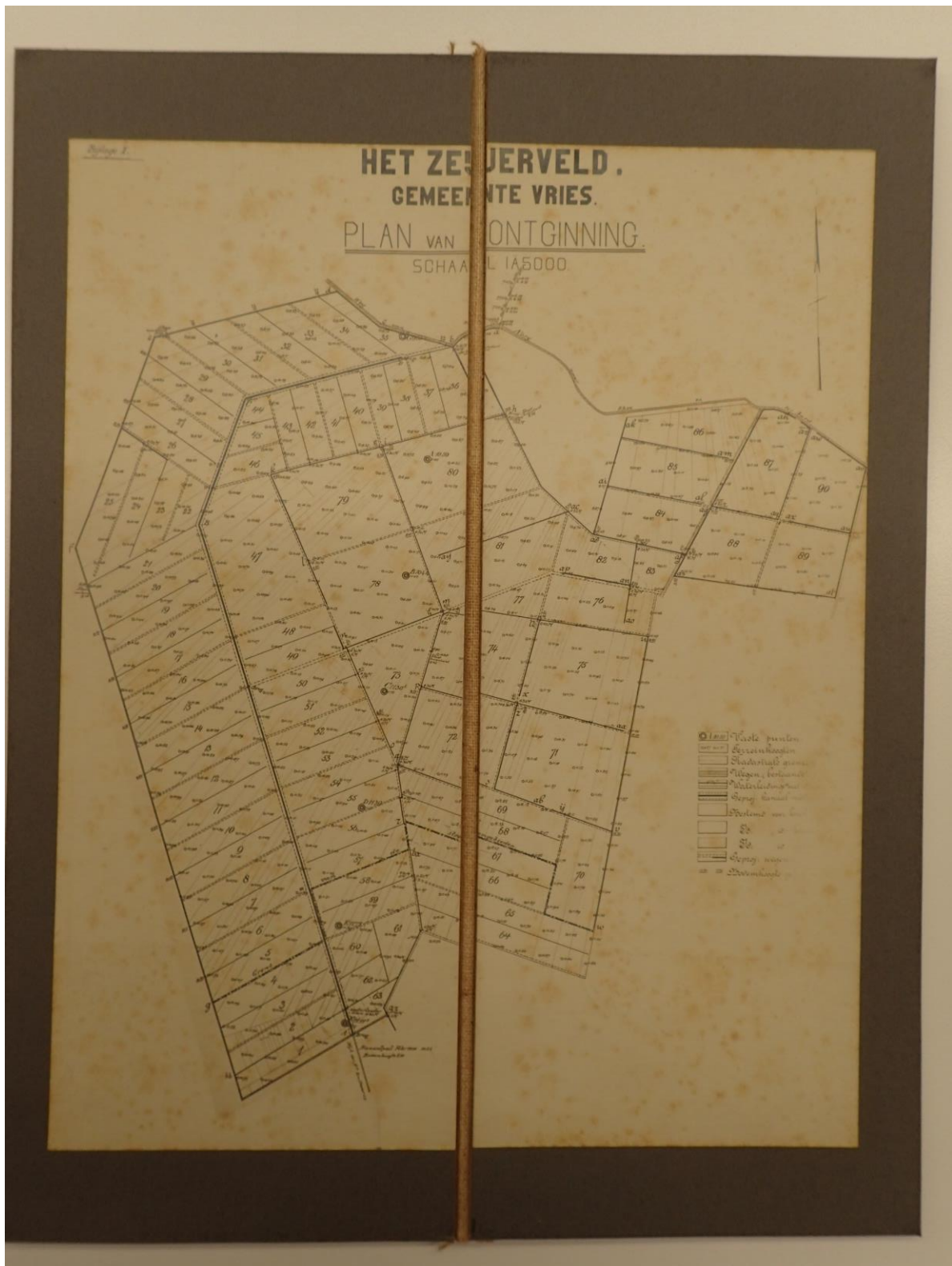
Aan de andere kant van het spectrum stonden de kleinschalige boerenontginningen binnen de bestaande eigendomsstructuur. Overal in Drenthe ontgonnen boeren hun eigen grond, vaak in een kleinschaliger structuur en met (veel) minder beplanting ter verfraaiing.⁵⁶ Soms, met name langs doorgaande wegen tussen dorpen, verzezen er ook nieuwe boerderijen. Thissen noemt de voorbeelden van de weg tussen Zuidlaren en Annen, die tussen Odoorn en Emmen, tussen Assen en Vries en tussen Rolde-Schoonoord. Soms volgde een nieuwe boerderij als het land, dat oorspronkelijk bij de oude boerderij hoorde, daar na een erfenis van werd afgesplitst. Coöperaties en dorpsverenigingen stimuleerden de gezamenlijke inkoop van kunstmest. Collectief gaf men soms opdracht tot ontginning aan Heidemij en/of Grontmij, maar ook individuen deden dat vaak wel. Zij hadden vooral in de jaren 30 een leidende rol; ook op particuliere ontginningen werden bovendien werklozen in het kader van de werkverschaffing ingezet.⁵⁷

Vaak was de kwaliteit van de ontgonnen grond niet bewust; als de Heidemij en later de Grontmij er aan had bijgedragen, was die al beter. Toch waren veel ontginningen economisch geen succes.⁵⁸

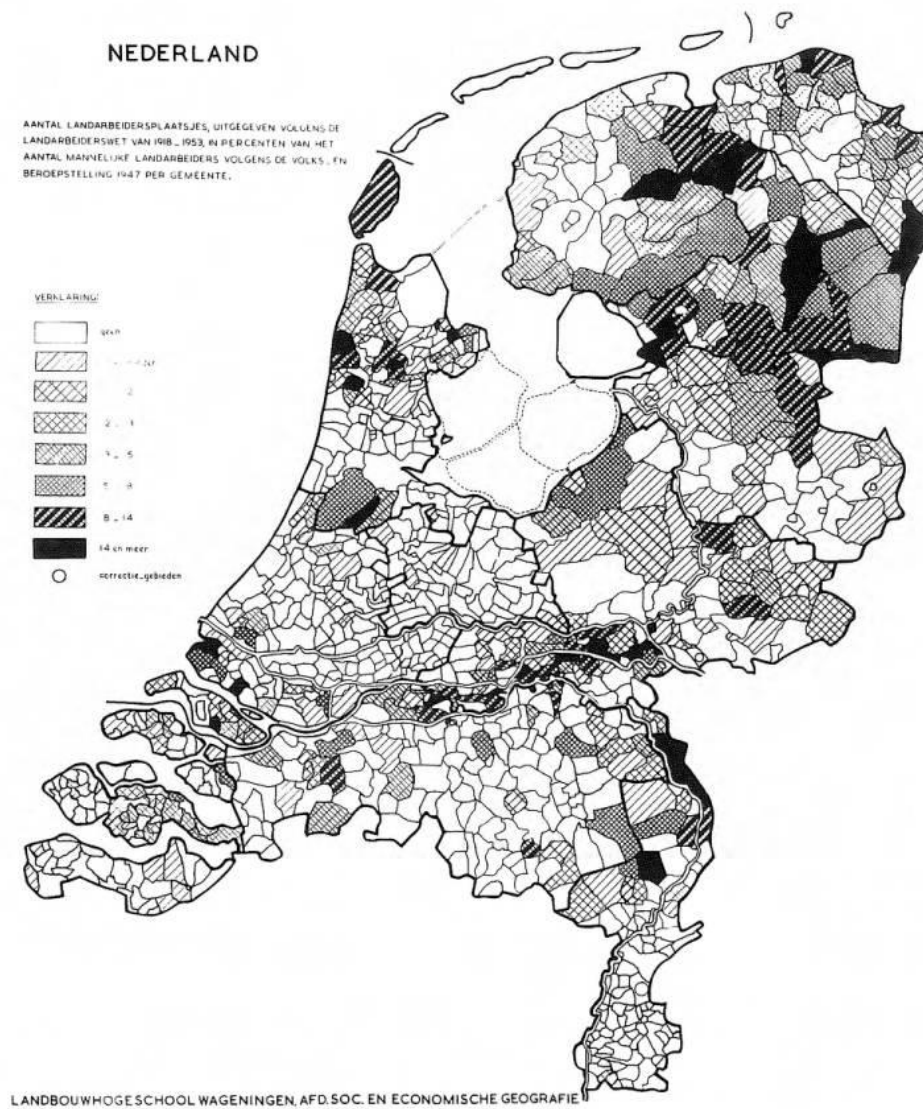
⁵⁶ Kijk in de Vegte (2018) heeft dit voor de omgeving van Ruinen op een heldere manier inzichtelijk gemaakt.

⁵⁷ Kijk in de Vegte 2018

⁵⁸ Thissen 1994: 115-116

Figuur 11. Ontginningsplan van het Zeijerveld (bron: Gelders Archief, archief Heidemaatschappij ATD, inventarisnummer 176).

Kaart 29.

31

Figuur 12. Uitgegeven landarbeidersplaatjes. Drenthe kende de hoogste aantallen van Nederland, samen met het oostelijk rivierengebied en delen van Overijssel, Friesland en Groningen (bron: Wageningen University & Research - Library, Special Collections, RWk.9, GN05).

Wetgeving die armoede moest bestrijden droeg ook bij aan ontginningen. De Landarbeiderswet van 1918 zorgden voor gunstige leningen voor landarbeiders om een ontginning uit te voeren en een eigen

bedrijf te stichten.⁵⁹ In Drenthe ging het om substantiële aantallen aan landarbeidersplaatsjes, waarschijnlijk grotendeels binnen de oude verdelingsstructuur van de markenscheidingen die toen de eigendomsstructuur van de heidevelden in hoge mate bepaalde.

Bossen en woeste gronden

In de 19e eeuw werd een voorzichtige start met het bebossen gemaakt. In een enkel geval waagden ontginningsmaatschappijen zich aan de bebossing, zoals de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij uit Dordrecht, die tussen 1860 en 1880 enkele bossen rondom het Sleenerzand liet aanplanten. Het waren verder vooral de grootgrondbezitters en enkele marken die in de 19e eeuw al een start met het bebossen maakten, vaak om stuifzand nabij de kern vast te leggen. Voorbeelden van bossen die in opdracht van welgestelden werden aangelegd vinden we onder meer ten westen van Westerbork en ten noorden van Norg. Stuifzandbebossingen door een markenorganisatie vinden we in Zuidlaren, waar deze gronden kennelijk (nog) niet verdeeld waren. Dat zette zich in institutionele vorm na 1900 voort, vaak met ideële motieven. De ideële Oranjabond van Orde kocht in 1901 het Westerzand bij Havelte, en een jaar later het Drouwenerzand. Bij de aankoop had men met de vele eigenaren van de markenscheiding te maken.

⁵⁹ https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_vhv/details.php?cps=9

Figuur 13. Heide en stuifzand nabij Echten (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9921190).

Figuur 14. Een tweede impressie van heide nabij Echten (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9921114).

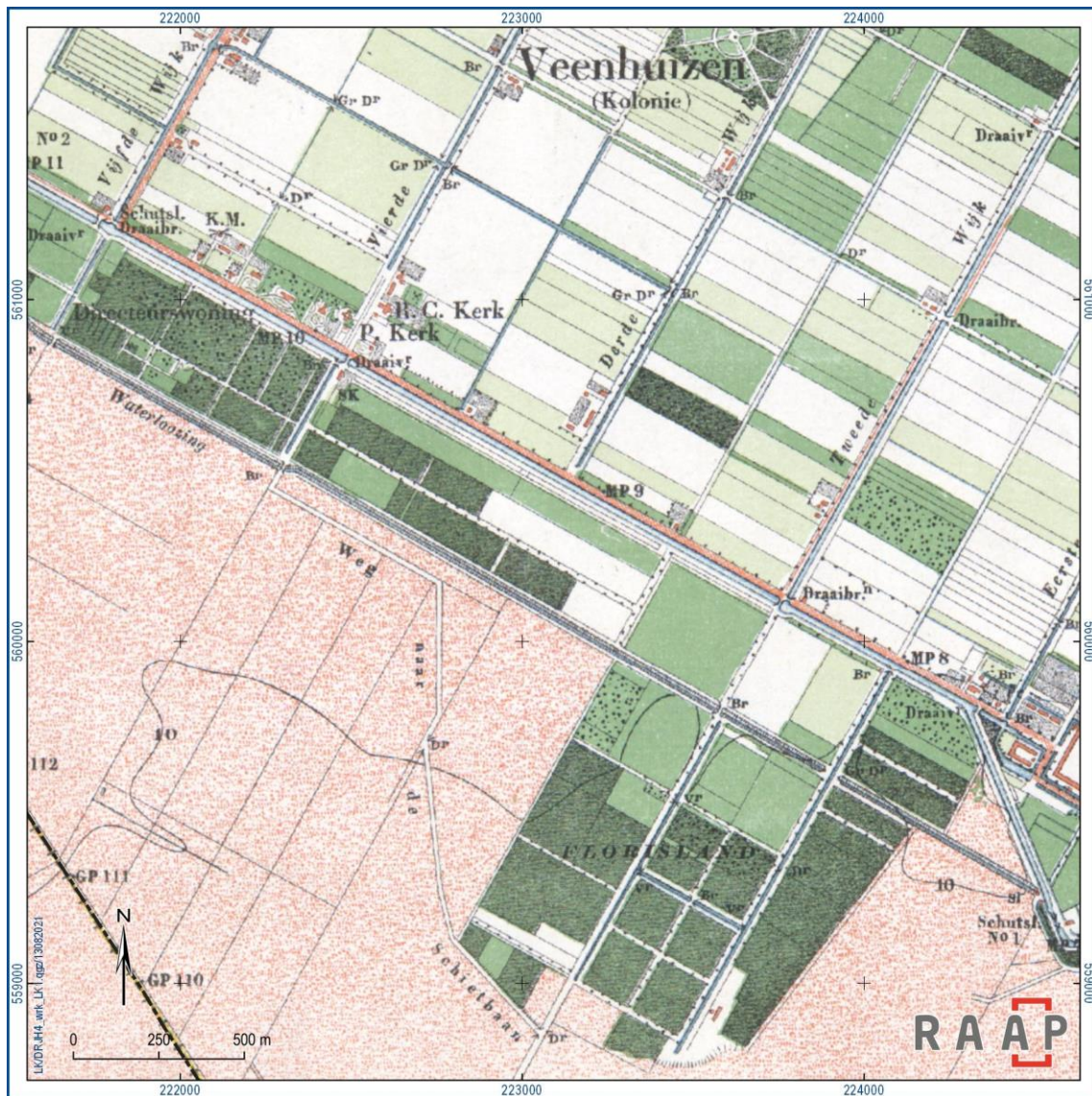
Figuur 15. Het Drouwenerzand en omgeving in de late 19e eeuw, vóór de bebossing (bron: toptijdreis.nl).

In het eerste decennium van de 20e eeuw ontstonden daarnaast maatschappijen in (onder meer?) Zuidlaren (voortkomend uit de marke) en Emmen die zorg voor de bebossing en het beheer van bossen droegen. Later volgden meer kleinschalige landgoedbossen, zoals Terborch bij Anloo.⁶⁰ Ook een enkele gemeente waagde zich in samenwerking met Staatsbosbeheer aan bebossing. Al vóór 1898 moet het rijk als eigenaar van de heidevelden van het Florisland / Bankenbosch (onderdeel van de rijkswerkinrichting Veenhuizen) daar opdracht tot bebossing gegeven hebben.⁶¹ Tegelijk zien we ook dat gemeenten er bij particuliere eigenaren op gaan aandringen dat zij hun zandverstuivingen met

⁶⁰ Thissen 1994: 117

⁶¹ Kadastrale leggers Norg, artikel 1367

plaggen bedekten en met bomen beplanten, zoals te zien is op verschillende locaties in Emmen in 1904.⁶²

Figuur 16. De van rijkswege aangeplante bossen op het Florisland bij Veenhuizen (bron: topotijdreis.nl).

Onderhoud en beheer van woeste gronden die niet in landbouwgrond veranderd werden, werden daarnaast overgelaten aan een nieuwe rijksdienst, het al genoemde Staatsbosbeheer (1899). De Heidemij was eerder al betrokken bij de bebossing van dergelijke gronden, zoals voor het eerst in 1897 het Kootwijkerzand in Gelderland.⁶³ Dit bedrijf had zich al vanaf 1891 ingezet voor een goed onderbouwde bebossingspraktijk, en bleef dat ook daarna doen voor gronden die voor landbouw ongeschikt waren.⁶⁴

⁶² Schriftelijke mededeling gemeentearchief Emmen, via A. Berends (gemeente Emmen).

⁶³ Van der Woud 2020: 92-93

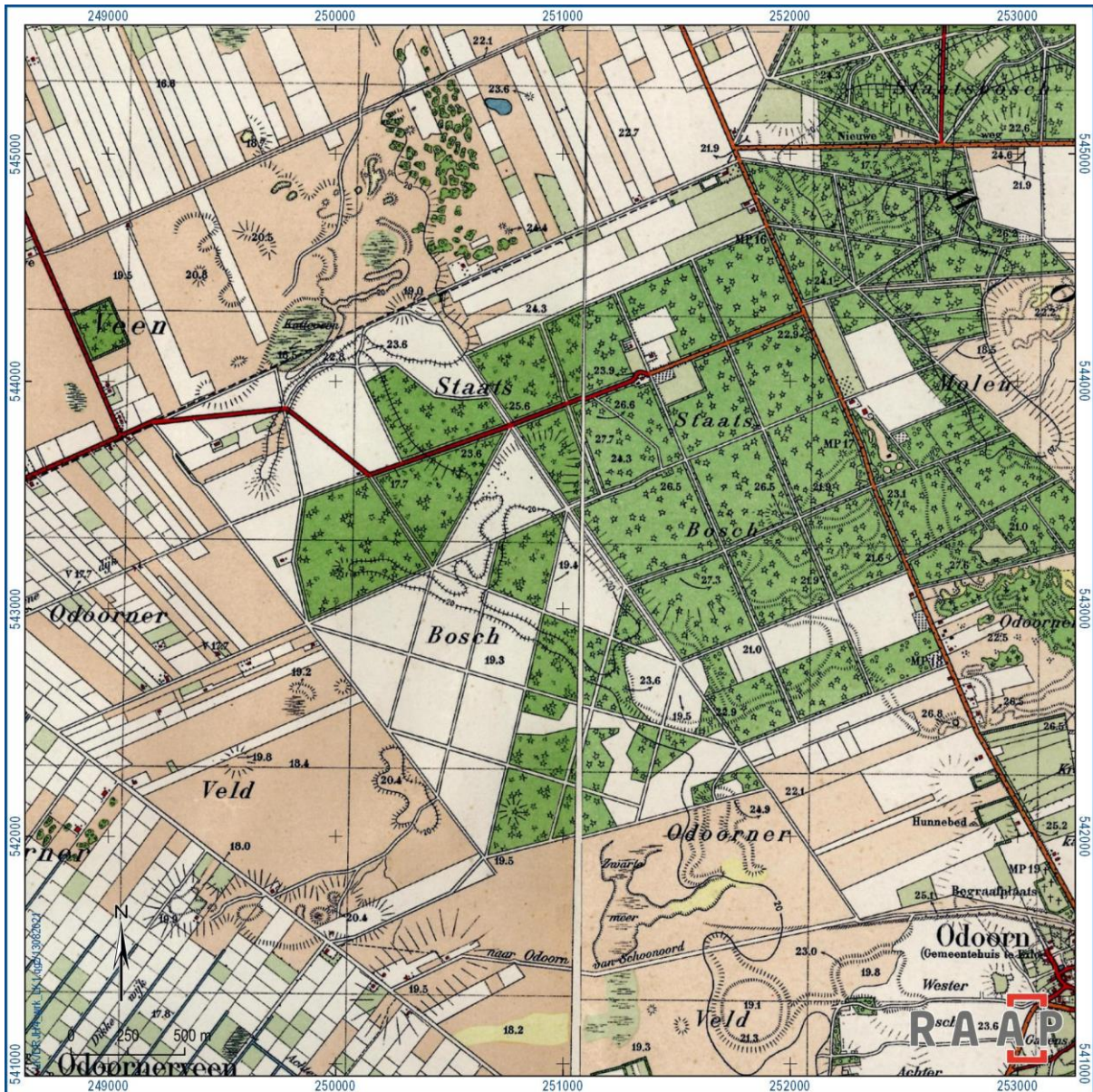
⁶⁴ Van der Woud 2020: 98-99

Staatsbosbeheer deed in 1905-1907 zijn eerste eigen aankopen in Drenthe, een stuifzandcomplex bij Lhee. Daarop volgden zanden bij Havelte, Vledder, Emmen en Sleen⁶⁵, maar ook droge heidevelden bij Odoorn. Het beteugelen van het stuifzand had in de beginperiode de nadruk, en daar was bebossing technisch ook het best mogelijk omdat elders ondoorlatende lagen aanwezig waren. Een voorbeeld was het Odoornierzand, dat in 1911 werd aangekocht. Tot 1920 werd er 2000 hectare bos met grove den aangelegd, waarvan 1300 hectare door Staatsbosbeheer.⁶⁶ Deze ontwikkeling ging hand-in-hand met de opkomende wetgeving voor bescherming van bossen. In 1913 kwam de Ontwerpboswet, ingegeven door bosbrandgevaar langs spoor- en tramwegen en aantasting door insecten. Houtschaarste zorgde voor een Noodboswet in 1917, maar pas in 1922 kwam een echte volwaardige Boswet tot stand. Bosbouw moest bevorderd worden, en natuurschoon in stand gehouden. Regels golden vooral voor bossen in overheidsbezit, particulieren moesten vooral niet beperkt worden. Daarnaast wilde men niet de stap tot een schadevergoeding hoeven zetten. Onderdeel van dit plan was de mogelijkheid om een renteloos voorschot voor bebossing van woeste gronden te kunnen aanvragen. Latere stappen waren de Natuurschoonwet van 1928, de Bodemproductiewet van 1939, het Besluit Staatstoezicht op de bossen van 1943 en de Boswet van 1961 (nu ook op particulier bezit betrekking hebbend).⁶⁷ Voor de totstandkoming van de heidebossen van Drenthe is de wet van 1922 zeer belangrijk geweest.

⁶⁵ Thissen 1994: 119

⁶⁶ Blokhuis 1963: 100 & 106

⁶⁷ Van Laar & Van de Kamp 2000

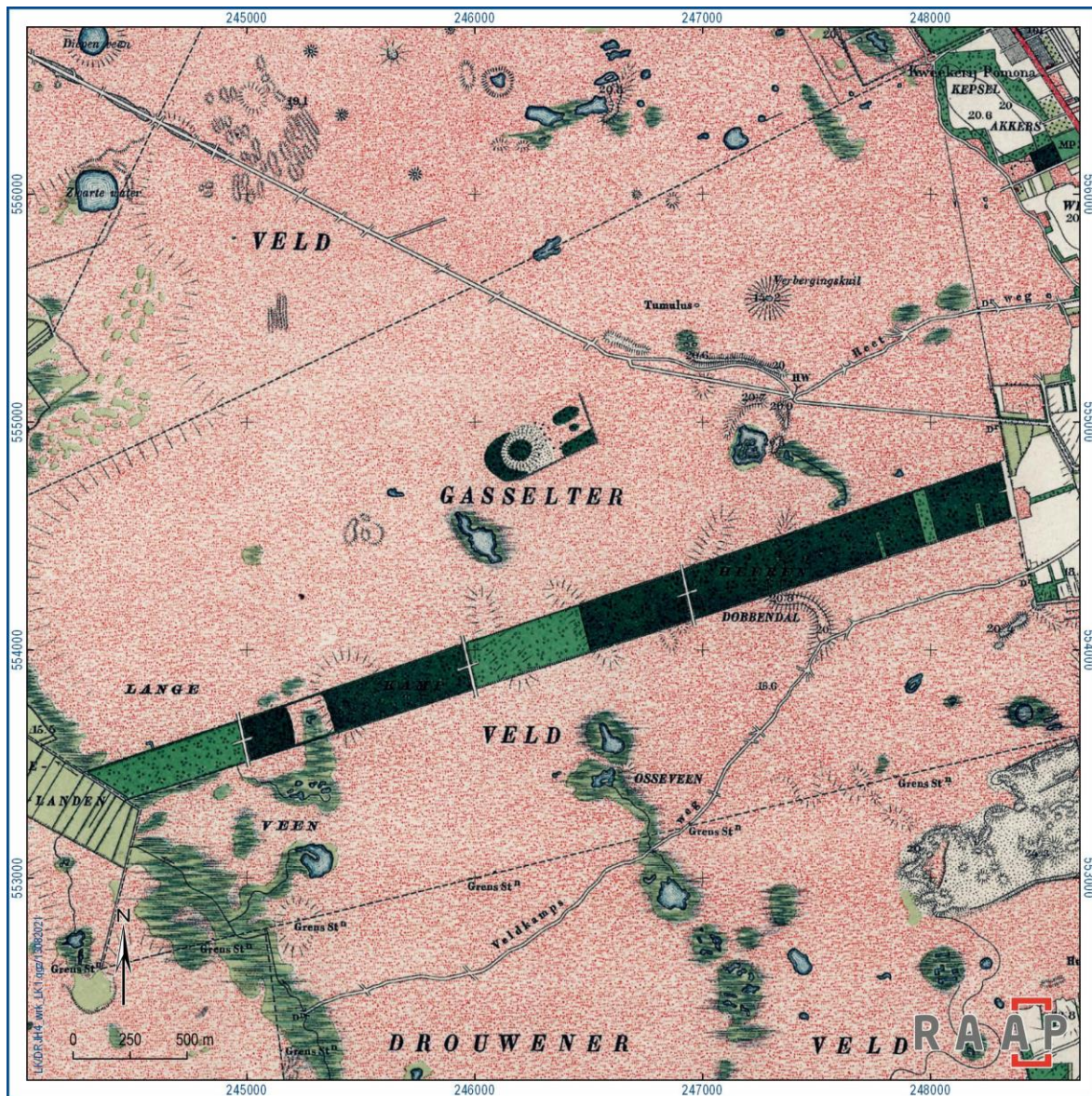
Figuur 17. Rond 1930 waren de staatsbossen bij Odoorn volgens deze kaart uit 1932 nog in aanleg (bron: topotijdreis.nl).

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) benadrukte het belang van een land om voor zijn eigen bouwhout te kunnen zorgen, en dat kwam nog eens als een argument op dat van de beschikbaarheid van mijnhout. Het was bovendien als algemeen belang, niet alleen als particulier belang gezien. Gemeenten konden na 1906 bos aanleggen met staatssubsidie.⁶⁸ In Drenthe gaat het vooral om staatsbossen, en in veel mindere mate om gemeentebossen. Deze grote staatsbossen werden in de vorm van werkverschaffing vanaf 1922 aangelegd op aangekochte gronden, te beginnen met velden bij Gees, Meppen, Gieten en Schoonloo. Het bieden van werk was hier nog belangrijker dan het creëren van meer bos. Ontginningen voor bos was technisch eenvoudiger te realiseren dan voor landbouwgrond, en het was bovendien goedkoper doordat er geen verharde wegen en gebouwen hoefden te komen.⁶⁹

⁶⁸ Van der Woud 2020: 99-100

⁶⁹ Blokhuis 1963:101

Daarna volgden Diever (1927) en Grolloo, Hooghalen, Borger, Ruinen, Smilde, Spier en Orvelte (1931-1938). Ook werd bebost nabij Veenhuizen.

Figuur 18. De vroege bebossing van één lange strook uit de markenverdelingsverkaveling bij Gasselte (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, 1899).

In een enkel geval werden hierbij ook bestaande gemeentebossen aangekocht, zoals in Sleen, of particuliere bossen, zoals eveneens in Sleen, die daarna konden worden uitgebreid.⁷⁰ Een fraai voorbeeld van zo'n oud bos dat door Staatsbosbeheer werd 'overgedaan' vinden we nog op het Gasselteveld, waar een langgerekte vroege bosstrook in de oude markenverkaveling nog deels aan de wallen in het bos herkenbaar is (zie figuur 18).⁷¹ Staatsbossen waren dus zeker niet altijd volledig nieuwe bossen in een nog ongerept heidelandschap.

⁷⁰ Blokhuis 1963: 102

⁷¹ De wallen worden onderbroken door de zandwinningsplas en de landbouwontginningen aan beide uiteinden.

Het was de tijd van lage landbouwprijzen, waardoor Staatsbosbeheer eenvoudig grote arealen kon aankopen. Bij deze aankopen werden bovendien aan grote aantallen boeren behoorlijke bedragen betaald. Grove den deed het slecht op de heidegronden met keileem, en in plaats daarvan werden Japanse lariks, fijnspar en douglasspar gebruikt. Ook eik en Amerikaanse eik werd gebruikt.⁷²

De staatsbemoeienis met de woeste gronden als 'algemeen belang' leidde uiteindelijk ook tot oprichting van organisaties die de werkloosheid moesten tegengaan. Werkverschaffing leidde tot uitvoering van werken voor het algemeen belang en had tevens een morele functie: de karaktereigenschappen van een volk werden beter.⁷³

Vanaf de late jaren 20 verschoof de bebossingspraktijk, en werd er in toenemende mate rekening gehouden met landschapsschoon en natuurwaarden. Grote heideplassen bleven bewaard en kregen een ruime zoom met heide, en sommige heideterreinen werden helemaal niet bebost.⁷⁴ Door te kiezen voor gebogen wegen konden de bossen in combinatie met afwisselende beplanting geschikt gemaakt worden voor recreatieve doeleinden. De bossen trokken namelijk veel meer recreanten dan verwacht, en in de decennia erna werd dat alleen maar sterker.⁷⁵

Een bijzondere positie in de ontwikkeling van de staatsbossen in Drenthe nam de Boswachterij Hooghalen in. Bebossing was namelijk aanvankelijk helemaal niet op het oog voor dit terrein. Voor het Zwiggelter en Amerveld werd in 1926 door de Grontmij op verzoek van Het Lantschap Drenthe een ontginningsplan ontwikkeld, op basis van uitgevoerde vooronderzoeken⁷⁶, dat voorzag in enkele haaks op elkaar staande assen c.q. wegen met daaraan op regelmatige afstand boerderijen, waarbij vanuit de boerderijen veldwegen naar de achterliggende kavels zouden leiden. In het hart van dit stelsel, precies op de plek van het latere Kamp Westerbork, zou een (recreatie)bos in landschappelijke stijl, met slingerpaden, komen. De bestaande strokenverkaveling over het Zwiggelerveld vanaf het Oranjekanaal, die deels al was uitgevoerd, zou daarvoor ten zuiden van de Schattenberg worden afgesneden.⁷⁷ Het plan werd uiteindelijk om onbekende redenen niet uitgevoerd, en zowel kadastraal als deels ook in het veld bleef de strokenverkaveling bestaan c.q. herkenbaar. Vanaf 1935 werden de nog niet ontgonnen gronden van de toenmalige eigenaren overgenomen, en vervolgens startte vanaf 1936 met behulp van werklozen de ontginning. Aandacht werd besteed aan de afwatering naar het Amerdiep en de aanleg van een kwekerij. Tevens werden wegen aangelegd. De eerste boom werd in 1937 geplant, en tevens werden een arbeiderswoning, landbouwschuur en boswachterswoning (1937) gebouwd.⁷⁸ Op het niet-ontgonnen deel van de heide werd naar aanleiding van een besluit in 1938 vanaf 1939 in opdracht van de Nederlandse regering een centraal vluchtelingenkamp voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland gebouwd worden. In 1942 werd het door de bezetter als doorgangskamp in gebruik genomen. De bebossing viel daarmee stil, en werd na de oorlog hervat.⁷⁹

⁷² Blokhuis 1963: 107; Thissen 1994: 119

⁷³ Van der Woud 2020: 144

⁷⁴ Blokhuis 1963: 115

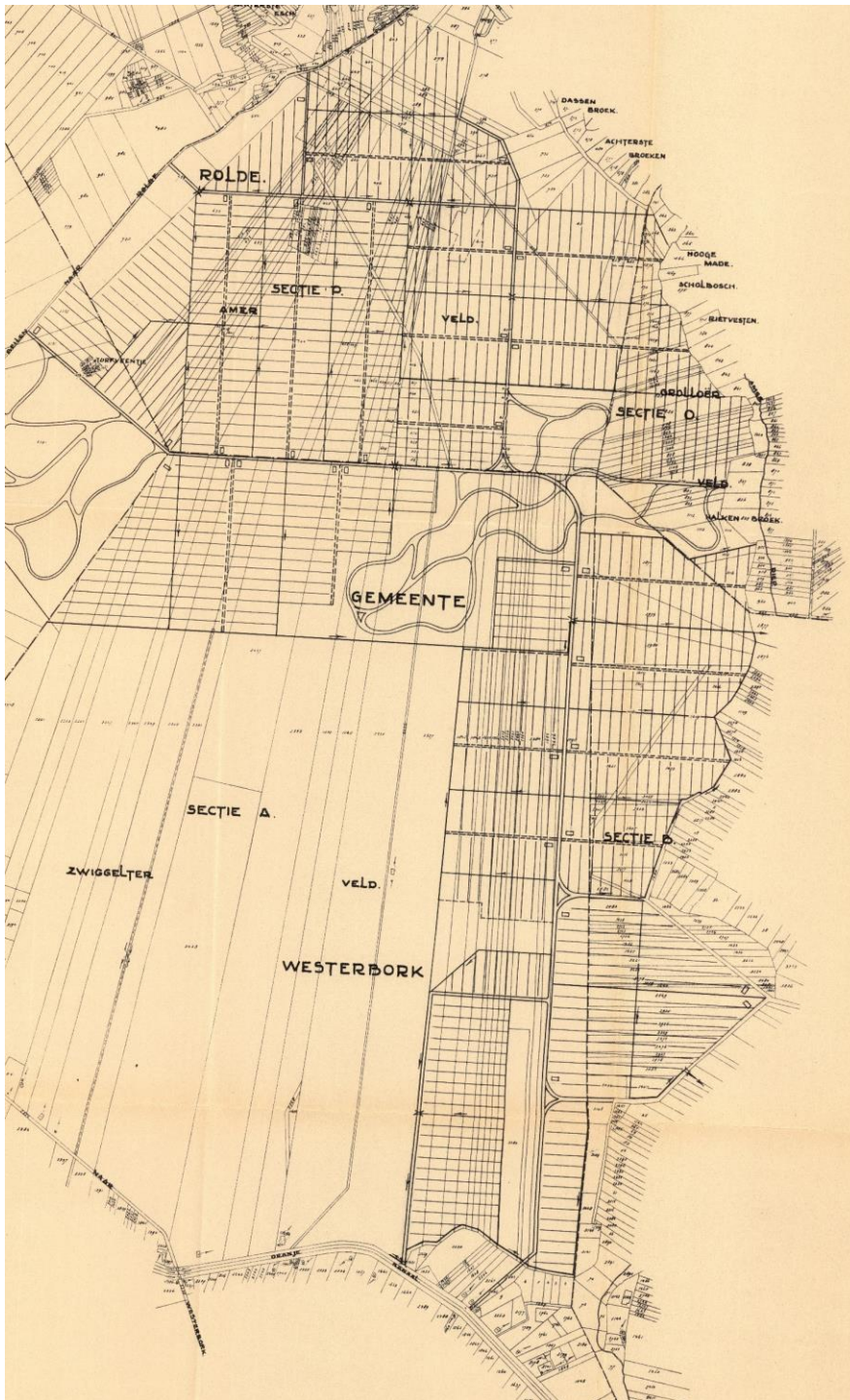
⁷⁵ Blokhuis 1963: 115

⁷⁶ Drents Archief, archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 399

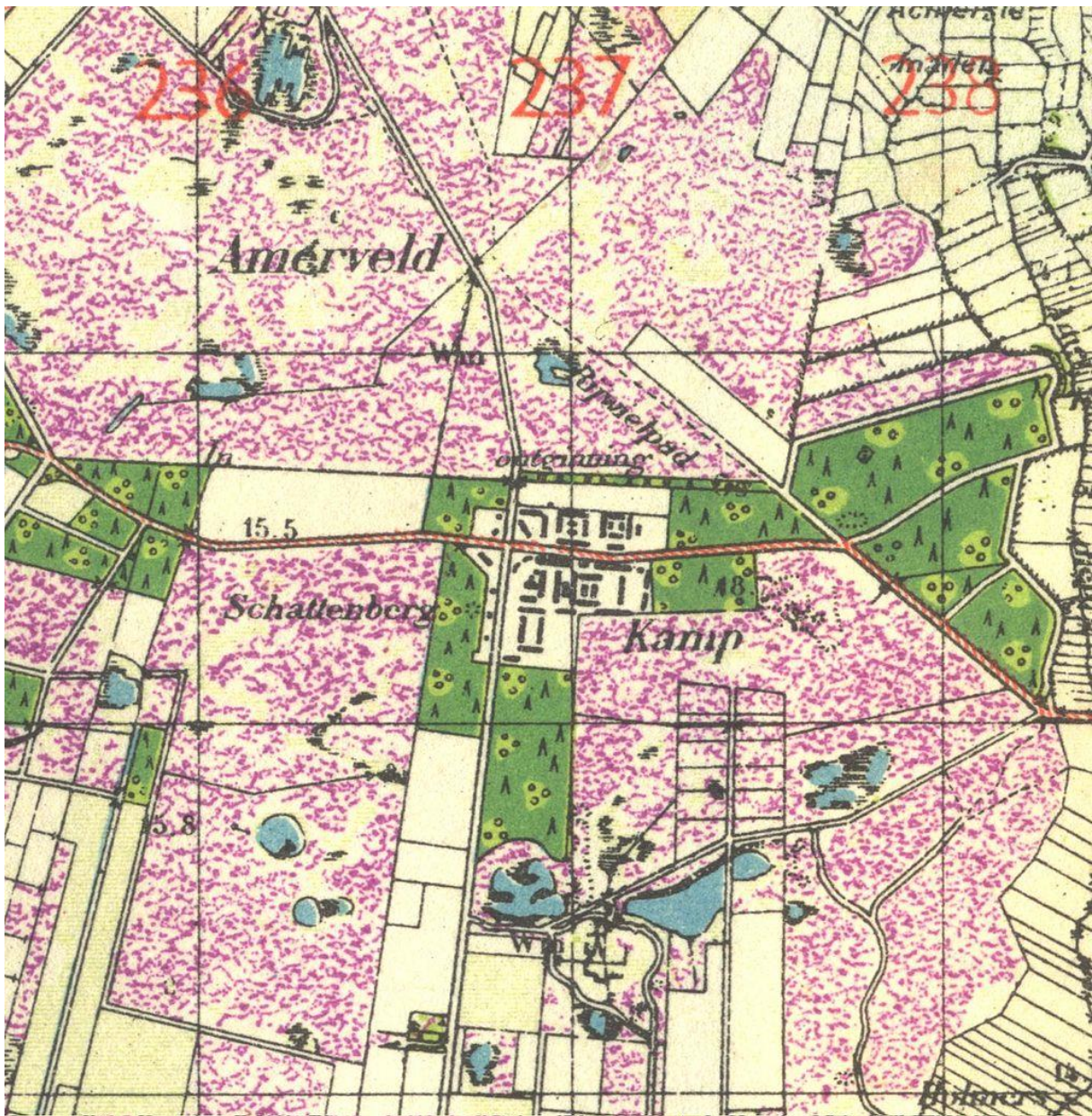
⁷⁷ Drents Archief, archief Kaarten bij Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 16; zie Drents Archief, archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 399

⁷⁸ Kadastrale leggers Westerbork, reeks 4, artikel 4692; <https://westerborkportretten.nl/bronnen/kamp-westerbork-voor-1939>

⁷⁹ <https://westerborkportretten.nl/bronnen/kamp-westerbork-voor-1939>

Figuur 19. De geplande ontginning uit 1926, geprojecteerd op de bestaande radiale verkaveling die deels al in het landschap was vertaald (bron: Drents Archief, archief 0184.01 Kaarten (...), inventarisnummer 16).

Figuur 20. Duitse topografische kaart van het Kamp Westerbork en omgeving, met duidelijk zichtbaar de eerste bebossingen die in de oude markenverdelingsverkeveling werden uitgevoerd (bron: <http://www.oudestafkaarten.nl/oorlogskaarten.htm>).

3.1.5 Productie, productie, productie...

Aanpassing van de organisatie

In de vroege 20e eeuw groeide de georganiseerde aanpak van de heideontginningen in Drenthe. De Heidemij en ook de in 1913 opgerichte Grontmij organiseerden in opdracht van overheid en particulieren grote en kleine ontginningen. Soms werd daarbij een nieuw plan ontwikkeld, soms werden – bijvoorbeeld bij kleinschalige ontginningen voor particulieren – de bestaande eigendomsgrenzen gerespecteerd.

Een drijvende kracht achter de gewijzigde organisatie van de ontginningen was de Drentse Commissaris van de Koningin Jan Linthorst Homan, die in 1924 de ontginningsmaatschappij N.V. Het Lantschap Drenthe oprichtte. Achtergrond van de oprichting was van financiële aard: de kosten voor delen van de werkschaffing die ten laste van de provincie kwamen liepen op. Door de oprichting van een N.V. drukte hij de kosten, had hij de mogelijkheid landbouwgronden te ontginnen én de gemeenten in de N.V. mee aan boord te brengen. Aangekocht kon er worden met voorschotten van het rijk, en de leiding van de uitvoering lag vervolgens bij Heidemij of Grontmij. Parallel aan deze N.V. werkte er in Norg en de provincie Friesland nog een maatschappij, De Drie Provinciën.⁸⁰

Figuur 21. Jan T. Linthorst Homan (links) (1873-1932), in 1924 (bron: Wikimedia Commons), wiens familie tot de Drentse elite behoorde. Zijn moeder was een Kymmell.

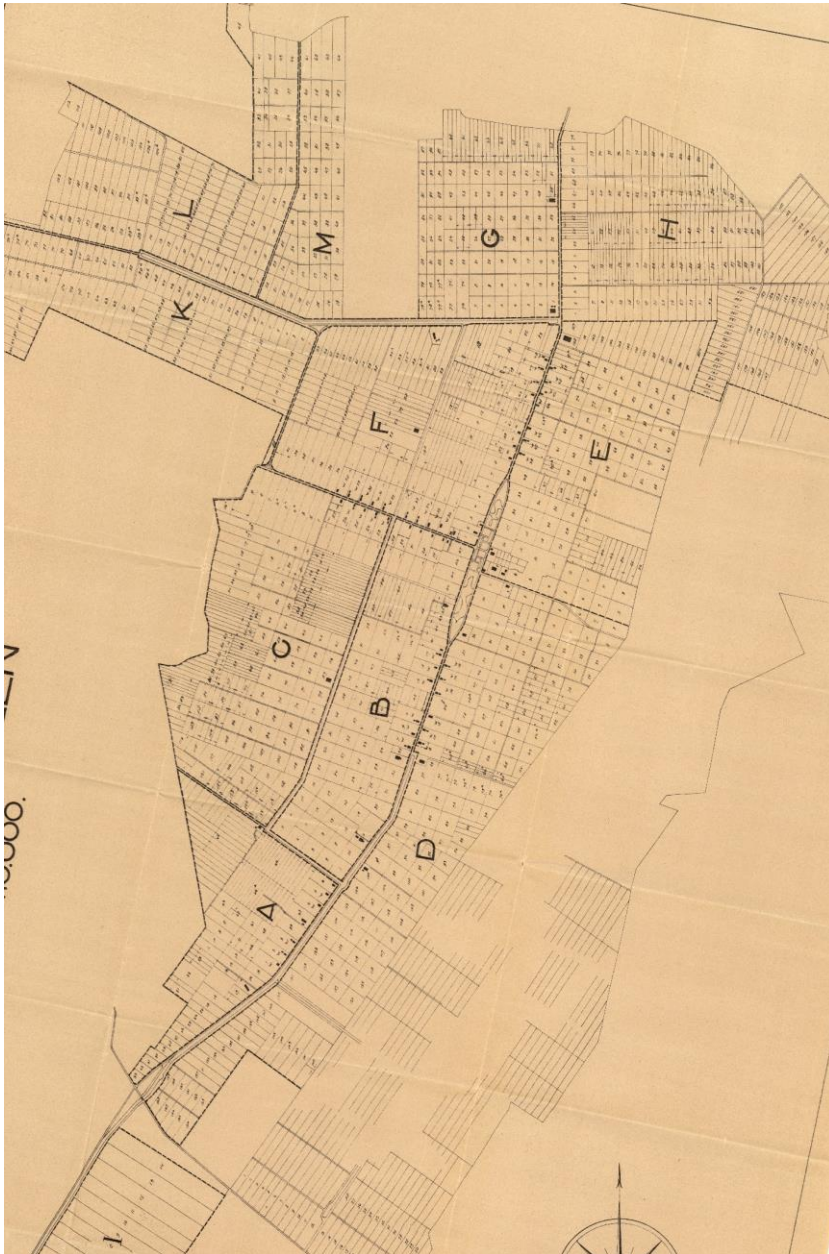
Uitvoering van grote werken

De ontginningsmaatschappijen namen enkele grotere ontginningen ter hand. Procentueel gaat het niet om grote delen van de Drentse heidevelden, maar tegelijk drukten zij wel hun stempel op ontginningen die op zichzelf vaak wel een grote omvang hadden. Het gaat bijvoorbeeld om Witteveen, Zwindersche Veld, Zwiggelster- en Amerveld, Peesterveld, Vledderveen, Geeserveen en Zandmarken, en Nolderveld, samen zo'n 10.000 tot 15.000 hectare.⁸¹ Vaak werd hiervoor een plan ontworpen dat in structuur sterk afweek van de oude kadastrale verdeling die na de markenscheiding was gekozen. Er werd daarbij een nieuw rationeel patroon uitgezet, dat bruikbaar was in de gemechaniseerde landbouw. Het proces tot ontginning was doorgaans steeds gelijk, zowel bij Heidemij als Grontmij, en startte met een geschiktheidsbepaling van het terrein door hoogtebepaling en bodemonderzoek. Vervolgens moest de N.V. de zeer vele, soms al ontgonnen gronden zien te verwerven, waarna er intensieve

⁸⁰ Thissen 1994: 120

⁸¹ Thissen 1994: 120

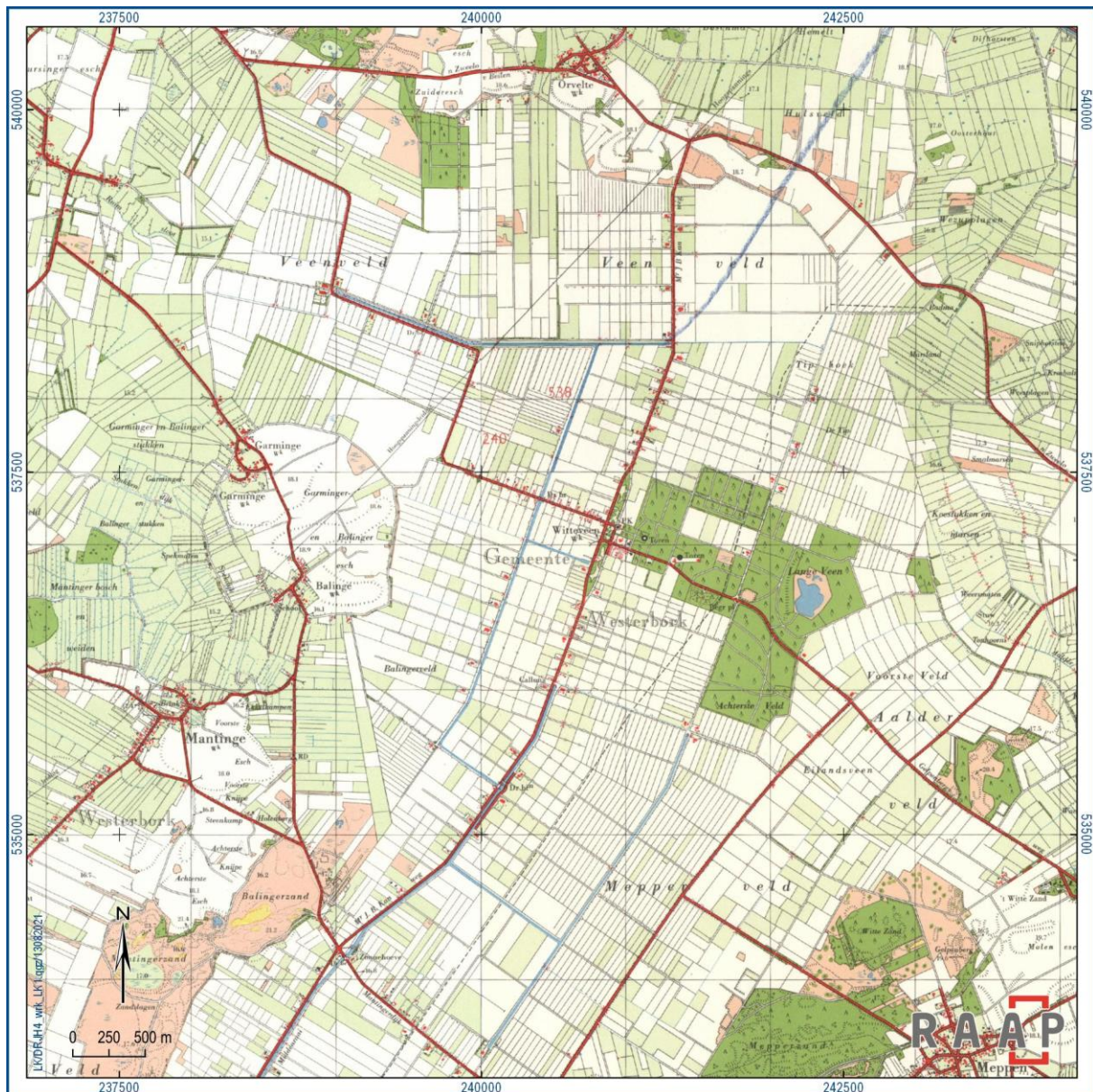
bodembewerking voor ontginning werd uitgevoerd. Boeren hadden gemengde gevoelens bij het werk van de maatschappij, vooral omdat de grond gevoelsmatig werd 'weggekocht' van de oorspronkelijke eigenaren, maar tegelijk het om weinig vruchtbare gronden ging. Bij het Weerdinger Dikbosch en bij Geeserveen en Zandmarken kwam het zelfs tot onteigening.⁸² Staatsbosbeheer had onder meer bij het Ruiner- en Echtenerveld met onteigening te maken.⁸³

Figuur 22. Uitsnede uit één van de voorbereidende plannen voor de ontginning van Witteveen (bron: Drents Archief, archief Kaarten N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 67).

⁸² Thissen 1994: 121

⁸³ Nationaal Archief, archief Staatsbosbeheer (2.11.50), inventarisnummer 227

Figuur 23. Witteveen rond 1960, ruim 3 decennia na de start van de ontginning (bron: topotijdreis.nl).

Van alle projecten van Het Lantschap Drenthe was het Witteveen wel het meest bijzondere, zoals Thissen ook al constateerde. Hier was sprake van dorpsstichting, een concentratie van huizen voor werkloos geworden veenarbeiders uit Zuidoost-Drenthe rondom een brink die de suggestie van de aansluiting bij een streekeigen dorpsstype moest opwekken. Bemesting van de landerijen vond plaats met mest uit 's-Gravenhage, via de verwerking die bij de VAM in Wijster plaatsvond. De VAM was hier op een terrein van Het Lantschap Drenthe neergezet.⁸⁴

Tijdens het bestaan van Het Lantschap Drenthe waren er herhaaldelijk, om verschillende redenen, problemen met het krijgen van voldoende arbeiders. De vele werkkampen die tijdens de oorlog in Drenthe werden opgericht, leverden ook arbeiders voor de ontginningen. De kampen lagen zelf ook

⁸⁴ Thissen 1994: 122-124; Gerding & Van der Meer 2018: 204-205

hoofdzakelijk in de jonge ontginningen. Na de oorlog verdween een deel van de kampen, een ander deel kreeg – vaak met nieuwe bebouwing – een nieuwe functie.⁸⁵

Het Lantschap Drenthe was toen als voorname ontginning alweer op zijn retour, en in 1951 vond een fusie met onder meer De Drie Provinciën plaats. In 1969 werd de maatschappij volledig opgeheven.⁸⁶ Het Nolderveld was één van de laatste gebieden waar na de oorlog nog op uitgebreide schaal ontgonnen werd. Werkverschaffing was na de Tweede Wereldoorlog georganiseerd via de Dienst Uitvoering Werken (DUW). Met het oog op natuurbehoud werden er door overheden vanaf 1961 geen plannen voor ontginningen meer goedgekeurd.⁸⁷

Kenmerkend voor de maatschappijontginningen zijn het rationele patroon, de aanwezigheid van boerderijen en de beplanting langs de wegen, vaak eiken. In enkele gevallen zijn er ook kanalen aanwezig, veelal voor transportdoeleinden.⁸⁸

Modernisering van de landbouw

In de voorgaande paragrafen werd al geschetst dat de nadruk vooral op het verhogen van de productie lag. Bestrijding van de armoede was veel minder een aanleiding. Deze drijfveer leidde er ook toe dat wanneer er voor de grote, georganiseerde ontginningen nieuwe groepen boeren noodzakelijk waren, daarvoor werd gezocht naar ‘een goed slag van mensen’. Dat leidde ertoe dat bijvoorbeeld in het Zeijerveld (pacht)boeren van ver buiten Drenthe werden aangetrokken. Sociaal-maatschappelijk leidde dat echter tot grote ontworteling, en lange tijd weinig vermenging met mensen die uit andere streken afkomstig waren.⁸⁹

Rationalisatie, mechanisatie en ontwatering waren belangrijke voorwaarden om tot productieverhoging te komen. Het land van de heideontginningen moest dan ook zo worden ingericht dat het efficiënt te bewerken was. Cultuurtechniek werd daarbij een leidend vertrekpunt om het land doelmatiger en nuttiger te maken.⁹⁰

Deze toenemende nadruk op efficiëntie leidde ertoe dat de ontginningen in Drenthe steeds rationeler en grootschaliger werden en sommige ontginningen later ook werden ‘overgedaan’. De ruilverkaveling was een volgende episode in de efficiëntieslag van het landschap. Ten opzichte van de oude landschappen had die in Drenthe echter beperkte gevolgen voor de heideontginningen. Slechts op enkele plekken werden bestaande ruimtelijke patronen aangepast, vooral wanneer de oude ontginningen weinig rationeel waren ingericht. Het Bunnerveen is het meest duidelijke voorbeeld. Elders was vooral de schaalvergroting en het verdwijnen van de fijnmazige ontsluiting aan de orde, in een enkel geval werd de raaiverkaveling vervangen door een nieuwe, waar dat tenminste door de ontginningsmaatschappijen niet al gedaan was.

⁸⁵ Gerding & Van der Meer 2018: 203-204; zie ook de inventarisatie en beschrijving door Ten Anscher (Ten Anscher 2020).

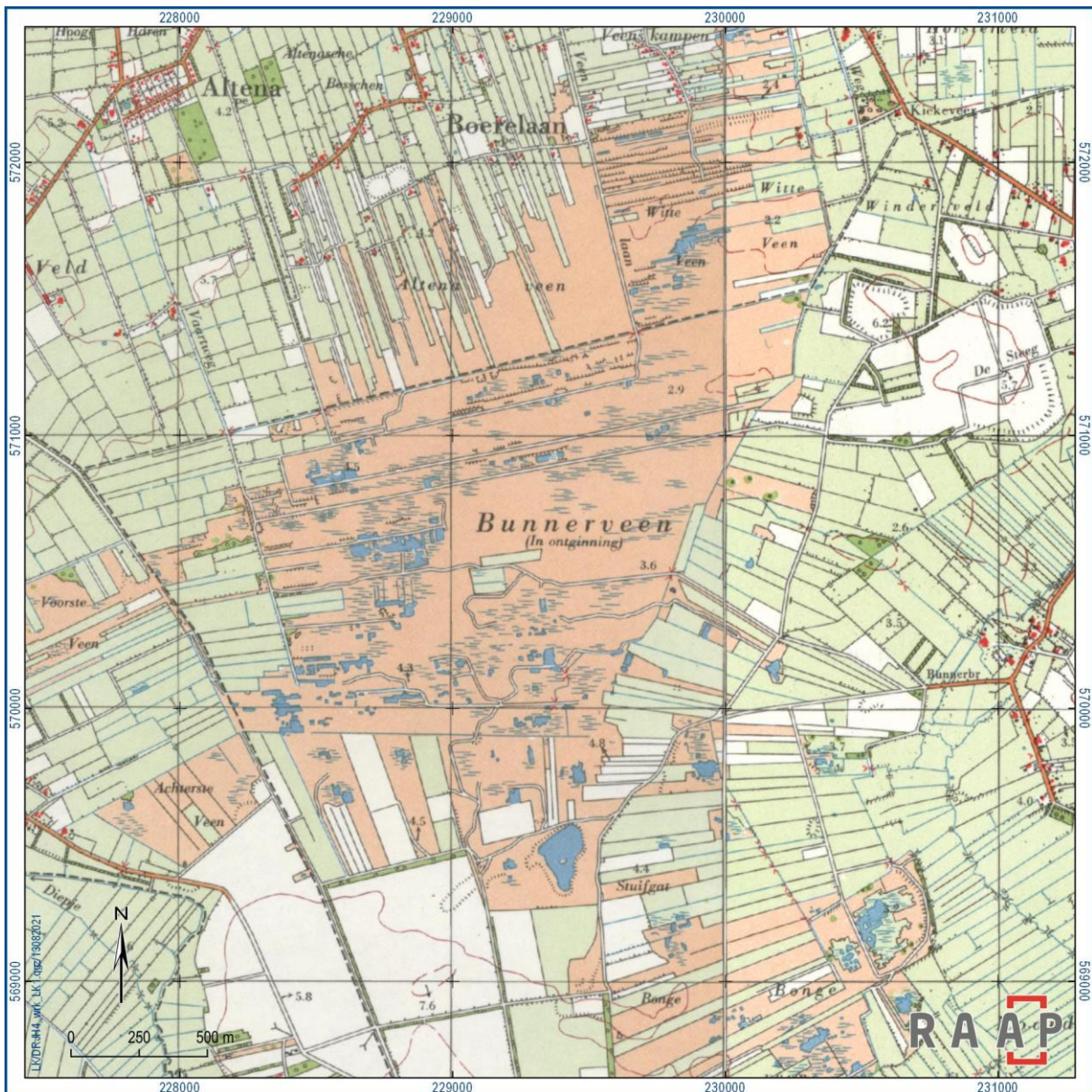
⁸⁶ Thissen 1994: 123

⁸⁷ Thissen 1994: 124

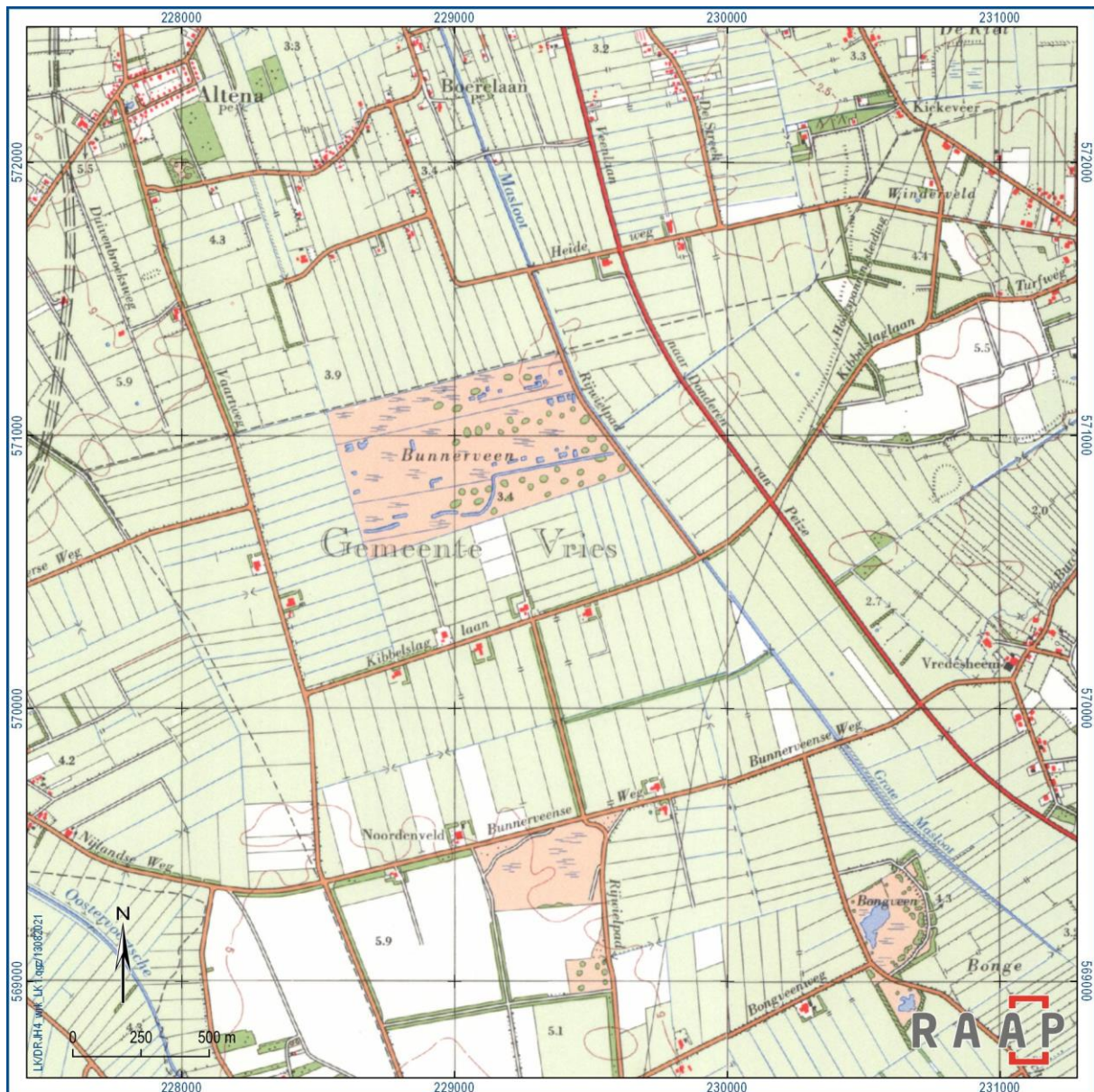
⁸⁸ Thissen 1994: 123

⁸⁹ Van der Woud 2020: 128

⁹⁰ Van der Woud 2020: 172

Figuur 24. Het Bunnerveen, nog in ontginning volgens het oude patroon, ca 1960 (bron: topotijdreis.nl).

Figuur 25. Het Bunnerveen rond 1975, tijdens de ruilverkaveling rationeel ingericht. Een natuurreservaat is uitgespaard (bron: topotijdreis.nl).

Alternatieve geschiedenis

De totstandkoming van de Drentse heideontginningen volgt grotendeels de nationale trend tot privatisering, rationalisering en intensivering die in de 19e eeuw inzette. Daarbinnen vinden we allerlei kleine en grote typisch Drentse ontwikkelingen met uitwerking op het landschap. Het gaat bijvoorbeeld om de karakteristieke markenverdelingsverkaveling, in het bijzonder de radiale verkavelingen, maar ook de ontwikkeling van de Drentse kanalen en de impact die dat op ontginningen en grondgebruik had. Bovendien kent Drenthe door zijn opeenvolging van ontwikkelingen een spannende laag-die-nooit-een-laag werd: alternatieve geschiedenis. Zo is er op een aantal plekken een markenverdelingsverkaveling die werd overgeschreven voor er volgens de verkaveling kon worden ontgonnen (denk aan het Zeijerveld), terwijl elders die verkaveling wél het kader voor de ontginningen bleef. Een bijzonder verhaal daarbij is het Zwiggelter en Amerveld, waar er een concreet

ontginningsplan lag, maar waar het nooit tot realisatie kwam. De uiteindelijke ontginning en bebossing zijn grosso modo in de oude verkavelingsstructuur uitgevoerd, waarbij de structuur van het bos op de radiale verkaveling voortbouwt. Daar vormen de niet-uitgevoerde plannen de ‘alternatieve geschiedenis’.

3.1.6 Informatie over de ontginningen

De informatie over de ontginningen is zeer verspreid aanwezig in allerlei bronnen. Behalve voor een aantal recentere ontginningen door de ontginningsmaatschappijen en de heidebebossingen zijn er vaak geen echte plankaarten. De verdelingsplannen van de marken, waarvan we er enkele kennen, komen er nog het meest bij in de buurt.

Goede overzichten van de landschappen die het resultaat waren van de ontginningen zijn naast de topografische kaarten van de Topografische Dienst ook de opnames voor de 1^e Nederlandse Bosstatistiek. De ondergrond is de topografische kaarten uit de jaren 30, de opname van het ingetekende groen uit omstreeks 1940.⁹¹

3.2 Typering van de landschapstypen

3.2.1 Systematiek

De landschapstypen zijn in een hiërarchisch classificatiesysteem ondergebracht. Op het eerste niveau hebben we de aanwezige gebieden uitgesplitst naar ondergrond c.q. toestand: jonge heide- en broekontginningen, veenkoloniën en niet-ontgonnen terreinen. Daarbinnen is, op het tweede niveau, in enkele (visueel herkenbare) hoofdgroepen uitgesplitst. Denk daarbij een het onderscheid tussen agrarisch land of bos. Het agrarisch land is vervolgens op het derde niveau uitgesplitst naar de ontginningscontext (markenverdelingsplan c.q. institutioneel), de bebossingen naar de initiatiefnemer (staats vs. particulier). Vanaf het vierde niveau is vooral gekeken naar ruimtelijke kenmerken, zoals radiale of niet-radiale ontginningen, landgoedkenmerken, etc.

3.2.2 Jonge heide- en broekontginningen

Heideontginningen

Ontginningen volgens het markenverdelingsplan (HI1 t/m HI9)

Tot deze categorie hoort een groot deel van de Drentse agrarische heideontginningen. De essentie is dat deze ontginning tot landbouwgrond zijn uitgevoerd volgens het markenverdelingsplan zoals dat bij scheiding van de marke werd vastgesteld.

De structuur die daarbij werd gekozen was afhankelijk van de structuur van het landschap. Lag bijvoorbeeld de es midden in de marke met een groot heideveld eromheen, dan kwam het voor dat men de heide in de vorm van ‘taartpunten’ verkavelde. Deze radiale ontginningen raaiden maar heel weinig op kerktorens, zoals wel voor Rolde het geval was. Meestal echter was er geen fictief punt waar de kavelgrenzen bij elkaar kwamen, omdat ze niet op één gemeenschappelijk punt gericht waren.

⁹¹ Zie ook [4.LNVBOS Inventaris van het archief van Staatsbosbeheer: eerste Nederlandse bosstatistiek, \(1929\) 1938-1948 \(1987\) | Nationaal Archief](#)

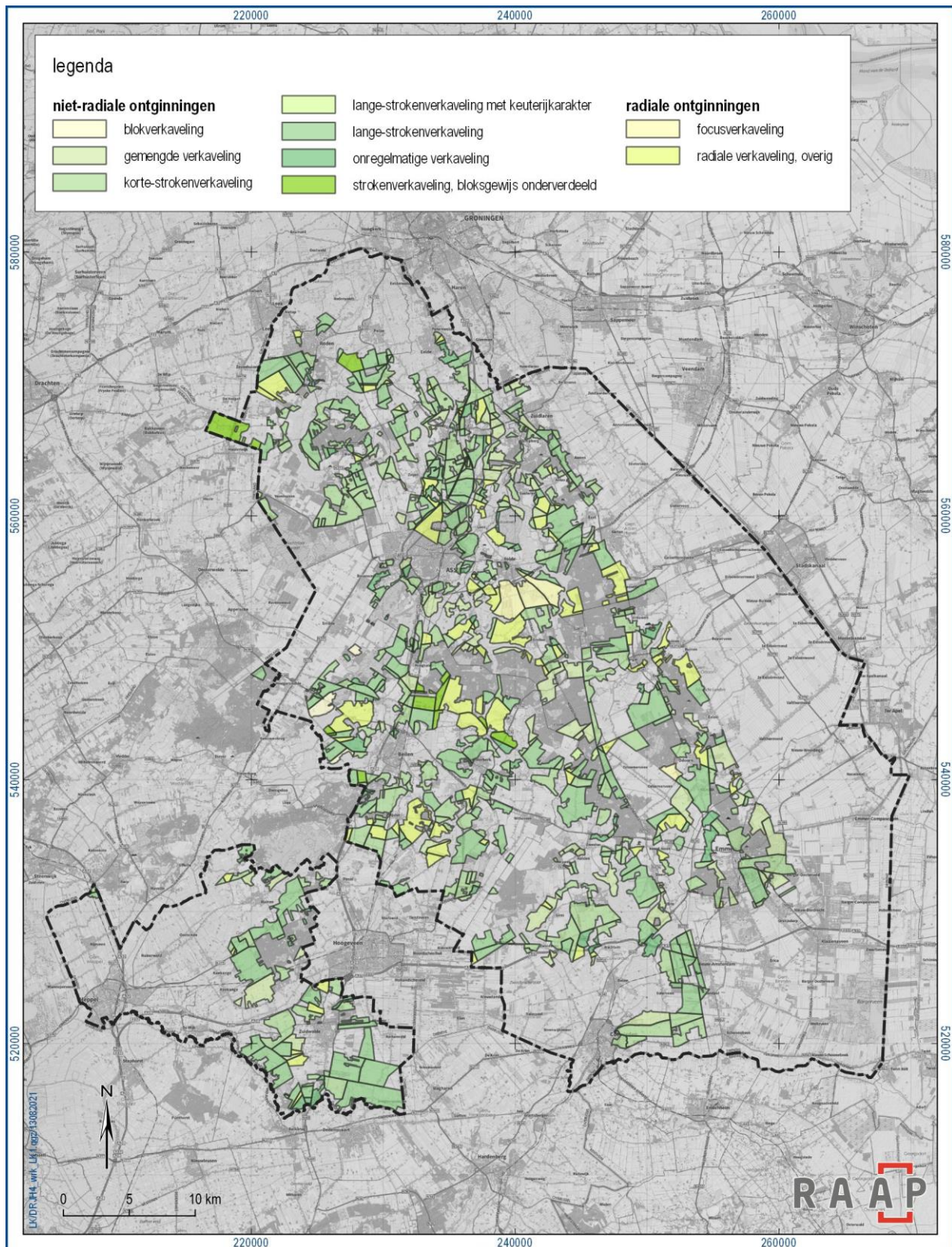
Vaak ook werden één of meerdere lange wegen centraal door een heideontginning aangelegd, van waaruit haaks daarop staande strookkavels werden uitgezet. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld de Lonerstraat in Assen en de Middenweg en Odoornerstraat in Ees. Als het om betrekkelijk natte omstandigheden ging, dan werden deze stroken met slootjes in blokkavels onderverdeeld. In enkele gevallen kon het om een gebogen weg langs de rand van de ontginning gaan, van waaruit naar één zijde de strookkavels werden aangelegd.

Kenmerkend voor veel heideontginningen in Drenthe is ook dat bij de inrichting van de heidevelden de bestaande particuliere gronden, beekdalen en essen, werden afgerond. Eerder hadden deze ontginningen vaak een onregelmatige rafelrand, die in de heide eindigde. Door strakke beekdalranden en esranden aan te leggen, vaak met een weg en een beplantingsrand, werden de landschappelijke randen veel harder dan ze eerder waren. Deze nieuwe randen vormden in de ruilverkavelingen de ruimtelijke context waarin de nieuwe beplantingsplannen werden uitgevoerd.⁹²

Beplantingsplannen werden er voor de heideontginningen in principe niet gemaakt. Het was vaak een particuliere aangelegenheid. Het aantal perceelsscheidende houtsingels was in het merendeel van de heideontginningen heel gering; de heideontginningen waren vanaf het begin erg open. Plaatselijk werden losse percelen bebost, soms staken vanuit aangrenzende grotere bossen individuele smalle bosstroken een gebied in. Vaak zal daarbij hebben meegespeeld dat de bodem van specifieke percelen niet wat armer was dan die van de aangrenzende percelen. Beplanting kwam vooral voor in de vorm van wegbeplanting en erfbeplanting. Soms werden bij de realisering van de ontginningen oudere heidebebossingen in landbouwgrond omgezet, zoals blijkt als we de Bebossingsstatistiek uit ca 1940 met de topografische kaarten uit 1962 vergelijken. We zien het onder meer in het Koekangerveld.

De uitvoerders van de ontginningen waren deels de boeren zelf, maar vaak ook namen bedrijven als Heidemij en Grontmij deze taken op zich, soms in opdracht van welgestelde particulieren die binnen een heideontginningen een groter of kleiner complex van percelen hadden gekocht. De bemoeienis van dit soort bedrijven bleef dus niet beperkt tot de grotere, meer institutioneel georganiseerde ontginningen, maar betrof ook de particuliere ontginningen. Het is niet duidelijk hoe de verhouding (qua ontgonnen oppervlakte) van boeren versus de elite. Zeker in de eerste decennia drukten die welgestelde heren een stempel op zowel de ontginningen als de heidebebossingen, dat is zeker.

⁹² Werd de nieuwe rand op wat ruimere afstand van de oude ontginning gelegd, waardoor er nog nieuwe ontginningen aan bijvoorbeeld de bestaande es werden toegevoegd, hebben we deze ontginningen niet als heideontginning maar als 'es-uitbreidingsontginning' beschouwd en niet in de kartering opgenomen. De nieuwe landschapsrand is in dat geval de rand van onze kartering geworden.

Figuur 26. De heideontginningen die in hun hoofdstructuur volgens het markerverdelingsplan uitgevoerd zijn.

Figuur 27. Een heideontginning ten oosten van Koekangerveld (foto: RAAP, 16 september 2021).

Figuur 28. De raaiende verkaveling van het Rolder Westerveld (foto: RAAP, 16 september 2021).

Institutionele ontginningen (HI10 t/m HI14)

In een aantal gevallen zat er een institutie of maatschappij achter een ontginning, die de sturende rol van de particulieren had overgenomen. Gemene deler was dan vaak dat er een nieuw landschapspatruon werd ontworpen, maar ook grootschalige institutionele ontginningen met vermoedelijk behoud van kenmerken van de markenverdelingsstructuur komen voor. Door de schaal van het gebied waarmee ontginningsmaatschappijen zoals De Drie Provinciën zich bemoeiden, hebben we ze toch onder institutionele ontginningen geplaatst. De achtergrond van deze groep is dus niet alleen landschappelijk, maar zeker ook historisch.

Gemene deler van dit soort ontginningen is dat de rationaliteit van de structuur vaak nog wat hoger is dan in de markenverdelingsontginningen. Fijne verkavelingen zoals de raaiverkavelingen komen vrijwel niet voor. Meestal ging het om een (brede) strokenverkaveling vanaf de aangelegde wegen of een blokkenverkaveling binnen een gridstructuur.

Hieronder scharen we enkele landgoedontginningen waarvan bekend is dat deze – al dan niet met ondersteuning van ontginningsmaatschappijen - planmatig werden aangelegd, zoals de Hunneheide bij het Zeijerveld, de Schipborg bij de gelijknamige plaats en de landgoedkern van Terborgh. Beplanting speelde hier meer een rol dan bij andere institutionele ontginningen. Buitenplaats waar bebossing een hoofdrol speelde, ook in de buitenplaatskern, hebben we onder de heidebebossingen geplaatst (zie hierna).

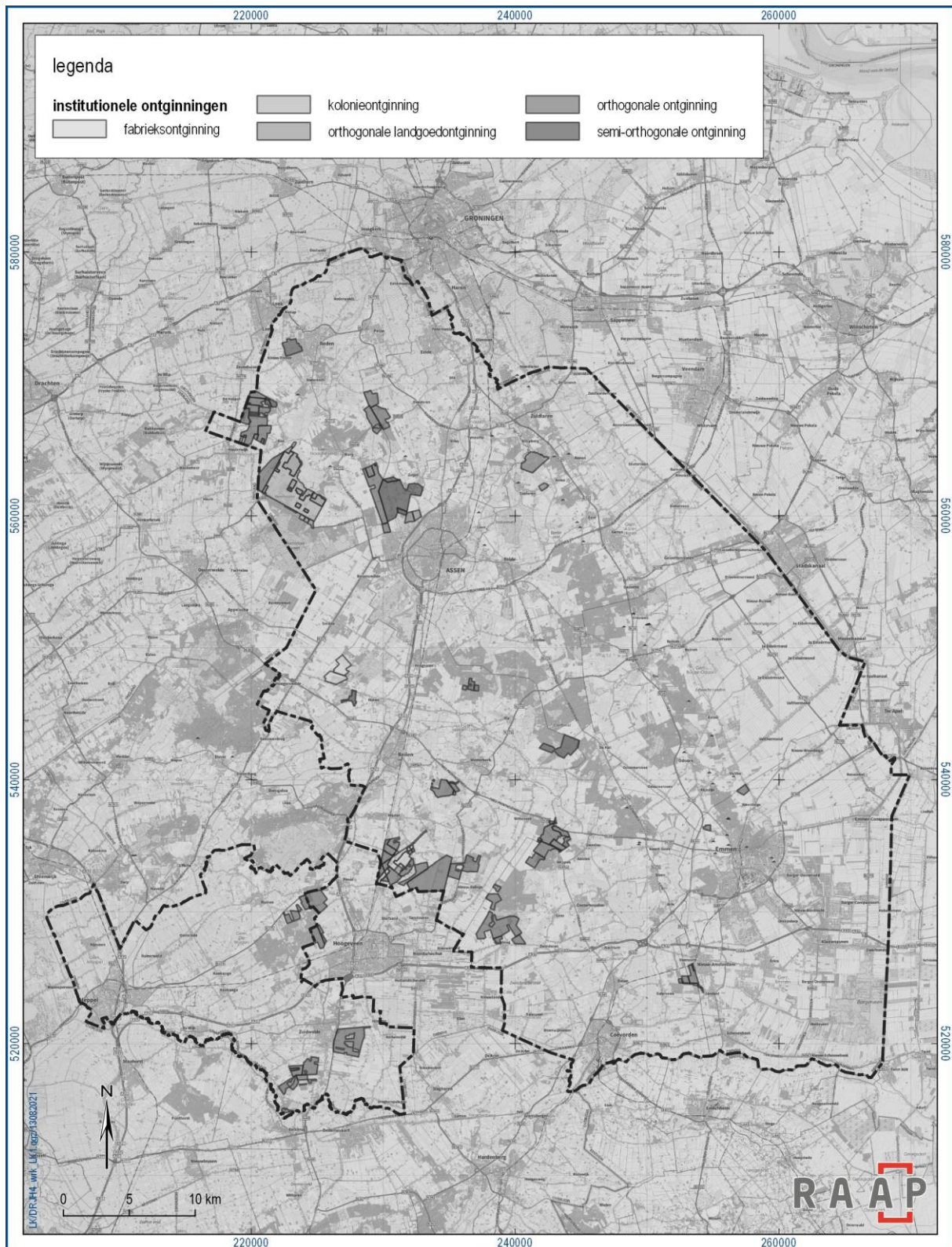
Onder deze ontginningen horen ook de bijzondere ontginningen waarin fabriekscomplexen ontstonden, zoals de VAM in Wijster. Den Haag had een probleem met een volle vuilstortplaats die niet uitgebreid kon worden. De Heidemij droeg een alternatief aan voor een vuilverbrander, namelijk compostering op de locatie waar het nodig was. De Vuil Afvoer Maatschappij (VAM) werd daartoe in 1929 opgericht, en gevestigd op een goed bereikbare plek waar nog veel onontgonnen grond was. De staat was mede-eigenaar van het bedrijf.⁹³ Bij de inrichting van het terrein speelde een combinatie van agrarisch grondgebruik en ontsluiting en de industriële aspecten als spoorinfrastructuur en andere fenomenen een rol. Ook binnen andere ontginningen werden trouwens wel fabrieken gebouwd, zoals de vlasfabriek in Orvelte ⁹⁴, maar niet alle ontginningen werden in hun structuur hier speciaal voor ingericht. Aan die voorwaarde moet voldaan zijn om ingedeeld te worden bij de fabrieksontginningen.

Ook de bijzondere en vroege grootschalige particuliere ontginning van Zeijerveld hebben we hierin opgenomen. Daar werd de bestaande markenverdelingsverkaveling aan de kant geschoven en een nieuwe structuur uitgedacht, waarmee een soort 'minimaatschappij' werd gecreëerd. Datzelfde speelt voor Veenhuizen, dat weliswaar ouder is (eerste helft 19e eeuw), maar dat we door zijn achtergrond én rationele inrichting ook in deze groep geplaatst hebben. Hetzelfde geldt in zekere mate voor de Schipborg, alhoewel een eeuw jonger.

Veel van dit soort ontginningen waren zo rationeel, dat opgaande beplanting buiten de wegen nauwelijks voorkwam. Wel werden op de droogste delen bosjes aangeplant.

⁹³ Van der Woud 2020: 344

⁹⁴ <https://www.geheugenvandrenthe.nl/vlas>

Figuur 29. De heideontginningen die volgens een rationeel patroon in een institutioneel kader zijn uitgevoerd.

Figuur 30. Ook de ontginning van Veenhuizen valt onder deze categorie (foto: RAAP, 16 september 2021).

Figuur 31. Het Zeijerveld is een planmatige, institutioneel aangepakte ontginning (foto: RAAP, 16 september 2021).

Heidebebossingen

Staatsbebossingen (Hb1 t/m Hb2)

De grote heidebebossingen die vooral vanaf 1922 onder regie van Staatsbosbeheer werden uitgevoerd en ook in bezit van de staat waren, liggen hoofdzakelijk op de Hondsrug langs de lijn Gieten – Emmen en verspreid over het Drents Plateau. Een uitzondering hierop is het bos bij de rijkswerkinrichting Veenhuizen, aangelegd onder regie van de staat in de late 19e eeuw. Het gaat vrijwel zonder uitzondering om grote boscomplexen, waarmee ze zich sterk onderscheiden van de kleinschalige private bebossingen.

De heidebebossingen kenmerken zich door grote overeenkomsten in de vormgeving. Door de aanleg op een keileembodem moesten er veel kleinschalige afwateringen van veentjes worden aangelegd, die merendeels nu nog aanwezig zijn. De paden- en wegenstructuur van de bossen wisselt vaak op korte afstand van een wat onregelmatige gridstructuur naar padensterren en weer terug. Daar lijkt een heel duidelijk ontwerp motief achter te zitten, ingegeven door landschappelijke en recreatieve motivaties.⁹⁵ De stuifzandbebossingen kennen door de aard van de ondergrond die regelmaat niet altijd.

Voor de bebossing van heidevelden maakte Staatsbosbeheer gedetailleerde bebossingsplannen, waarin veel overwegingen ten aanzien van bijvoorbeeld de bodembewerking zijn opgenomen. Veel bossen lijken gemengde naald- en loofbossen te zijn geweest. De schriftelijke plannen daarvoor zijn in ieder geval voor de Houtvesterij Assen bewaard gebleven⁹⁶, van de bijbehorende kaarten is er alleen één van de Boswachterij Smilde overgeleverd, voor zover bekend.⁹⁷

⁹⁵ Thissen 1994

⁹⁶ Zie daarvoor Nationaal Archief, archief 2.11.50 Staatsbosbeheer, inventarisnummer 401

⁹⁷ Dit bebossingsplan is later voor andere doeleinden gebruikt en daardoor in het Drents Archief bewaard gebleven.

Figuur 32. De staatsbebossing op het Orvelterveld (foto: RAAP, 16 september 2021).

Figuur 33. Wallen en laanbomen langs de weg op het Gasselterveld (foto: RAAP, 16 september 2021).

Gemeentebossingen (Hb3)

In enkele gevallen werden kleinere bossen in opdracht van gemeenten (en met steun van Staatsbosbeheer) aangelegd, naar aanleiding van besluiten van gemeenteraden. Ze liggen vaak dicht bij de dorpskern of de es. Stimulering door de rijksoverheid in de eerste jaren van de 20e eeuw heeft daarbij ongetwijfeld een reden gespeeld, en ze lijken in een aantal gevallen dan ook ouder dan de staatsbossen. Gemeenten konden na 1906 bos aanleggen met staatssubsidie⁹⁸, en vanaf 1922 met renteloze voorschotten. Er lijkt dan ook een fasering in de gemeentebossen voor te komen, waarbij dit de twee eerste fasen lijken te zijn.

Soms werden ze nadien overgedragen aan Staatsbosbeheer, zoals in Sleen met het Sleenerzand en Ermerzand en daarnaast ook in Orvelte het geval was.⁹⁹ De gemeente Beilen kocht het stuifzand Ter Horsterzand aan en liet het voor de oorlog bebossen.¹⁰⁰ Een zogenaamd 'renteloos-voorschotbos' vinden we op het Borgerveld. Bij de eerste Bosstatistiek van 1940 kende het bos, dat toen inmiddels in staatshanden was overgegaan, nog altijd een ander bostype dan de rest van de staatsbossen.

Ook kwam voor dat gemeenten hun gemeentebossen juist in 'voltooide toestand' verwierven. Voorbeelden vinden we in Zuidlaren (verworven van een particuliere maatschappij) en in Rolde en Westerbork (verworven van particulieren). Vaak was die verwerving pas na de Tweede Wereldoorlog, een derde fase in de opkomst van de gemeentebossen dus.

Private bebossingen (Hb4 t/m Hb5)

Met name in het westelijk deel van de provincie, van Zuidlaren in een lijn via Assen en Beilen richting Zuidwolde, vinden we een groot aantal kleinere, particuliere bebossingen. In veel gevallen gaat het daarbij om kleine buitenplaatsbebossingen, maar ook andere particuliere bebossingen komen voor. Opvallend is dat geen enkel instituut aan de basis van een bebossing heeft gestaan; het waren altijd van derden overgenomen bebossingen.¹⁰¹ Welgestelde families als Tonckens, en Pelinck leenden hun naam aan deze met zorg vormgegeven bossen. Rationeel ingerichte bospercelen komen voor, maar zeker in de context van buitenplaatsen zien we ook vaak sierlijke padenstructuren die deze bossen kenmerkten. Als deze aanleg in de bosstructuur overheerst, zijn ze als landgoedbebossing gekarakteriseerd (vgl. Heidehof bij , in situaties waar dat niet zo was als particuliere bebossing.

Grootgrondbezitters drukten al in de late 19e eeuw een stempel op het Drentse landschap met kleinschalige bebossingen. Sommige particuliere bossen werden secundair aan een gemeente verkocht, zoals het gemeentebos van Rolde. Dat werd rond 1877 aangelegd en rond 1930 aan de gemeente Rolde verkocht.¹⁰² De gemeente Westerbork verwierf haar gemeentebos (onder meer?) rond 1943 van een grondbezitter uit Zeist.¹⁰³

Soms waren het private organisaties die zich zorgen maakten om de gevolgen van het stuifzand of het verdwijnen van het hout. In Emmen werden de stuifzanden tot de huidige Emmerdennen ontgonnen in opdracht van een N.V., opgericht in 1907 door boeren en burgers die zich zorgden maakten dat er

⁹⁸ Van der Woud 2020: 99-100

⁹⁹ Blokhuis 1963: 101-102 & 105

¹⁰⁰ Kadastrale leggers Beilen, artikel 46

¹⁰¹ Zie ook Gerding e.a. 2010: 53

¹⁰² Kadastrale leggers Rolde, reeks 4, artikel 631

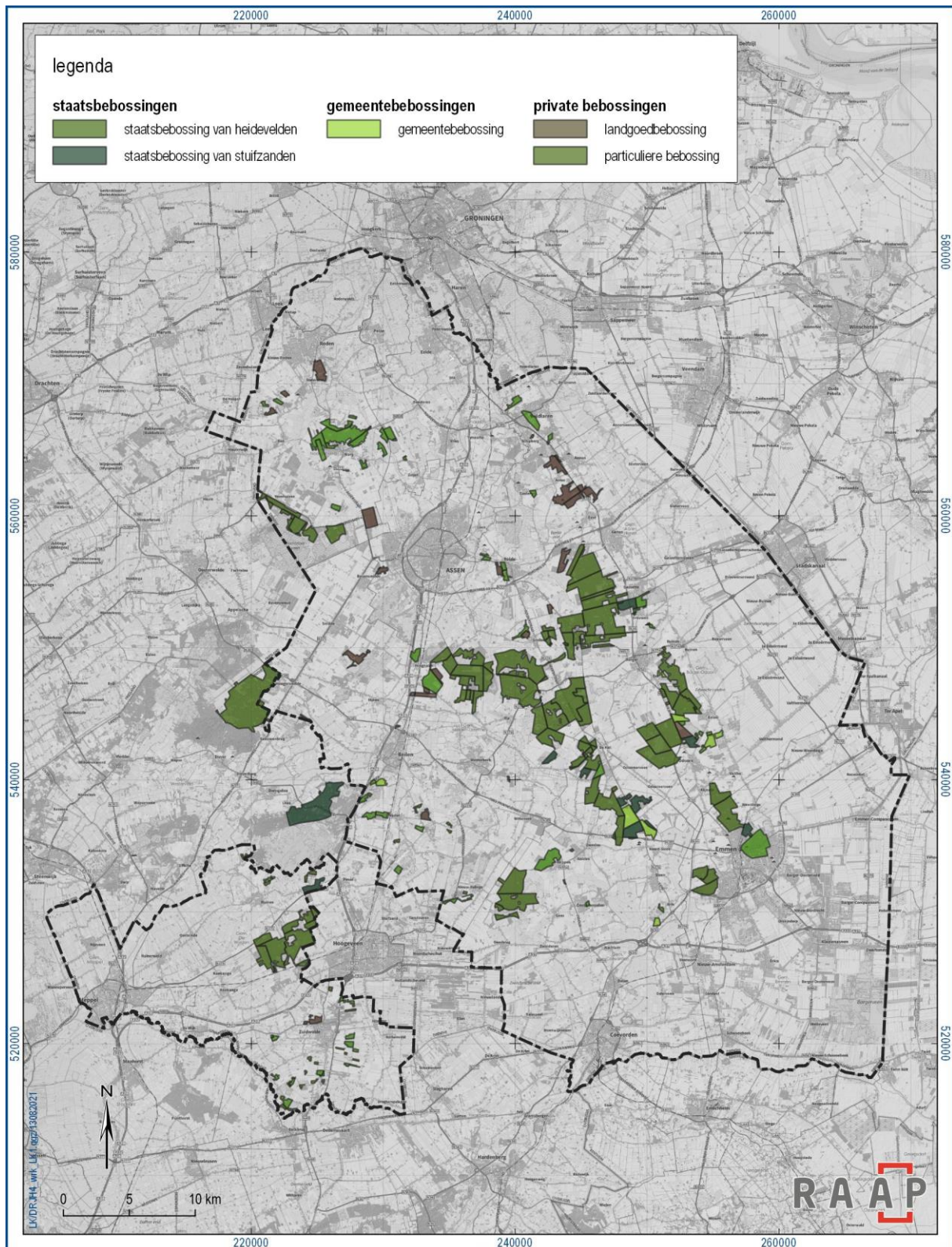
¹⁰³ Kadastrale leggers Westerbork, reeks 4, artikel 4495

teveel werd gekapt en te weinig nieuw aangeplant. Ook in Zuidlaren werd een maatschappij opgericht die woeste gronden in cultuur moest brengen, kort voor 1903: *Maatschappij tot het in cultuur brengen en houden van gronden in de gemeente Zuidlaren en het verkoopen van bouwterreinen gevestigd te Zuidlaren*. Deze vennootschap was opgericht door de marke, die zelf kort na 1870 al de heide van Dennenoord had laten bebossen en kort na 1880 al zorg had gedragen voor de bebossing van stuifzand nabij het dorp.¹⁰⁴ Rond 1928 werden de bezittingen van de maatschappij verkocht aan de gemeente.

Figuur 34. De Emmerdennen (bron: Wikimedia Commons).

¹⁰⁴ Kadastrale leggers Zuidlaren, reeks 2, artikel 1048

Figuur 35. De uitgevoerde heidebebossingen in het onderzoeksgebied.

3.2.3 Veenkoloniën

Ontginningen van verveende grond

Ontginningen binnen bestaande structuren (VI1 t/m VI3)

Binnen het studiegebied kennen we een tweetal grotere veenkoloniale complexen die binnen bestaande structuren (althans: rond 1800 bestaande) werden aangelegd, te weten Westdorper Veen / Eeserveen / Odoornerveen / Schoonoord in het centrale deel van Drenthe en Smilde-Kloosterveen in het westen. Deels voegen deze ontginningen zich in de markerverdelingsstructuur (soms ook omdat markendeling en ontginning in tijd dicht bij elkaar lagen), in andere gevallen is de verkaveling al ouder dan de periode van de markendelingen (vgl. Smilde). Vaak gaat het om centrale assen van wegen en/of kanalen met haaks daarop staande strookkavels, al dan niet nog gekenmerkt door wijken die ooit gebruikt werden om het afgegraven veen af te voeren. Dat is namelijk ook nog de grote gemene deler van veel van de veenkoloniën: voordat er sprake was van ontginningen tot landbouwgrond in de 19e of zelfs 20e eeuw was er sprake van georganiseerde verveening, in sommige gebieden al vanaf de 17e eeuw.

Figuur 36. Bebouwing langs het kanaal in Smilde (foto: RAAP, 16 september 2021).

Ook in deze ontginningen was de hoeveelheid opgaande beplanting buiten de hoofdassen van wegen en kanalen vaak heel beperkt. Hier was door de natte condities ook nog eerder sprake van sloten dan van opgaande perceelsscheidende structuren.

Institutionele ontginningen (VI4 t/m VI6)

Institutionele ontginningen in veenkoloniën hebben vaak als gemene deler dat bij de ontginning de oude markengrenzen verdwenen uit de verkaveling. Dat alleen al is een teken dat er van oude verdelingsplannen werd afgeweken en er een nieuw, markenoverstijgend plan werd uitgerold. Dat zien we duidelijk terug in Witteveen, waarvan de ontginning vanaf 1924 werd gepland door Het Lantschap Drenthe en werd uitgevoerd door de Grontmij. Uiteraard zien we ook in dit soort ontginningen wel een structuur terug die aansluit op zijn omgeving, maar vaak was er wel ruimte voor een eigen 'handschrift'. Zo zien we in Witteveen de kanalenstructuur die goeddeels de lengterichting van de ontginning volgt; in de droge delen van de ontginning wordt die plek door wegen ingenomen. Daardoor bestaat de ontsluiting van de ontginning uit een aantal parallelle structuren, vergelijkbaar met hoe dat bij langgerekte heideontginningen is ingevuld. In de natste, veenrijkste delen werden wijken aangelegd voor de afvoer van de turf, soms individueel op het kanaal aangesloten en soms in de vorm van tandwijken. Afwijkend is het Zwindersche Veld, ook een plan van Het Lantschap Drenthe, maar uitgevoerd door de Heidemij. Daar is veel minder van een markeoverstijgende structuur sprake, en lijkt daarom vooral per ontginningsblok uitgezet.

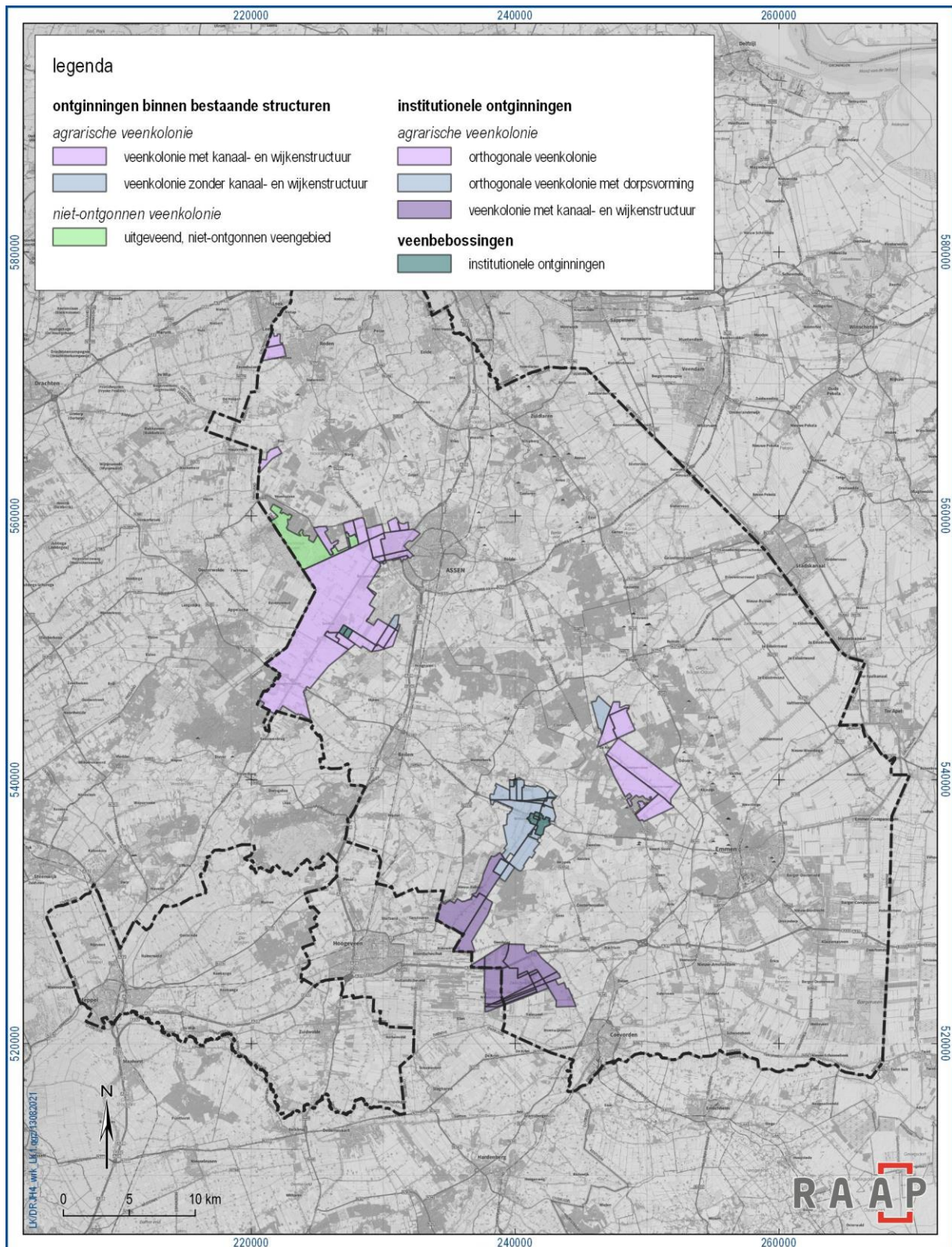

Figuur 37. Het planmatig aangelegde park tussen twee wegen in Witteveen (foto: RAAP, 16 september 2021).

Veenbebossingen

Institutionele ontginningen (Vb1)

Aan de rand van enkele veenkoloniën zijn terreinen bebost in een verkavelingsstructuur die aansluit op de aangrenzende veenkoloniën. Dat laat zien dat er een historische relatie tussen de bebossingen en de aangrenzende agrarische gronden geweest is. Men heeft de terreinen die voor de landbouw niet geschikt waren en als resten overbleven, bebost. Uiteindelijk gaat het om relatief kleine oppervlakten; het bos bij de kern van Witteveen is het belangrijkste voorbeeld hiervan.

Figuur 38. De veenkoloniën, onderverdeeld naar type, in het onderzoeksgebied.

3.2.4 Niet-ontgonnen terreinen

Heide en veen (Nh1 t/m Nh4)

Om verschillende redenen is een deel van de heidegronden in Drenthe nooit in landbouwgrond of bos omgezet. De belangrijkste factor daarvoor is defensie geweest: bijvoorbeeld het Witterveld en het Ballooërveld waren militaire oefenterreinen.¹⁰⁵ Ook hier speelt, net als de overheidsbemoediging met de heideontginningen, een nationaal belang.

Figuur 39. Het karakteristieke stuifzandlandschap van de Zeegser Duinen (foto: RAAP, 16 september 2021).

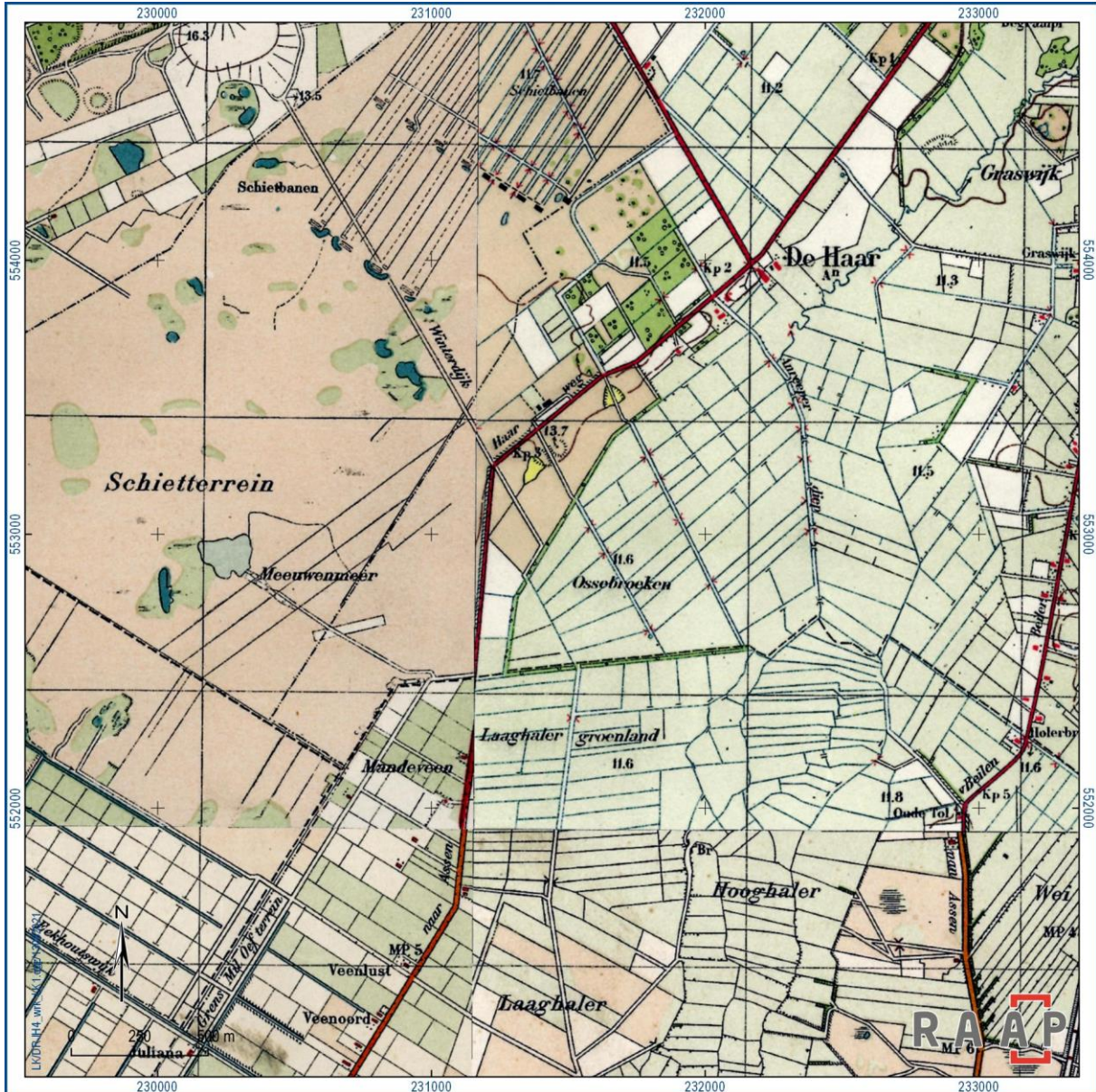
Daarnaast zijn er ook restanten in gebieden die zo laat nog in ontginning waren dat ze toen de natuur- en landschapswaarde van de gebieden inzagen en het van ontginning niet meer kwam. Daarvan maken de vele kleine veentjes ook deel uit, maar ook bijvoorbeeld het Bunnerveen. Ook zijn er stuifzanden die zo onaantrekkelijk waren, dat ze eveneens lang als relict bleven liggen, zoals het Hijkerzand en Drouwenerzand. Door de omzetting van een aantal bosgebieden en eerder ontgonnen landbouwgronden in heide neemt het areaal heide weer toe.

Secundaire functies (Ns1 t/m Ns3)

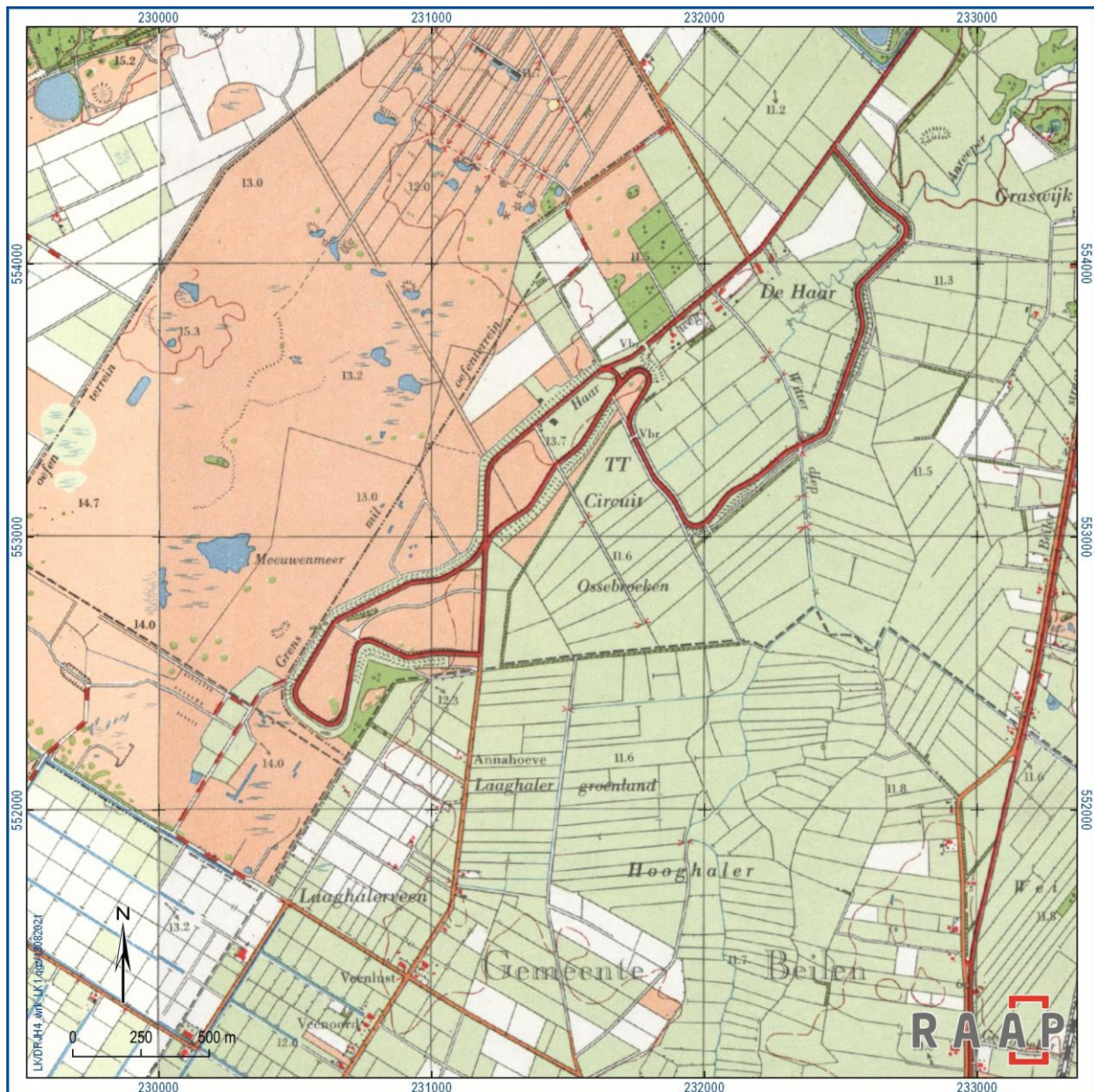
Op een enkele locatie deed zich de situatie voor dat op de fase van heide geen langdurige periode als landbouwgrond of bos volgde, maar na korte tijd al een meer stedelijke functie volgde. Het meest

¹⁰⁵ Spek e.a. 2005: 272

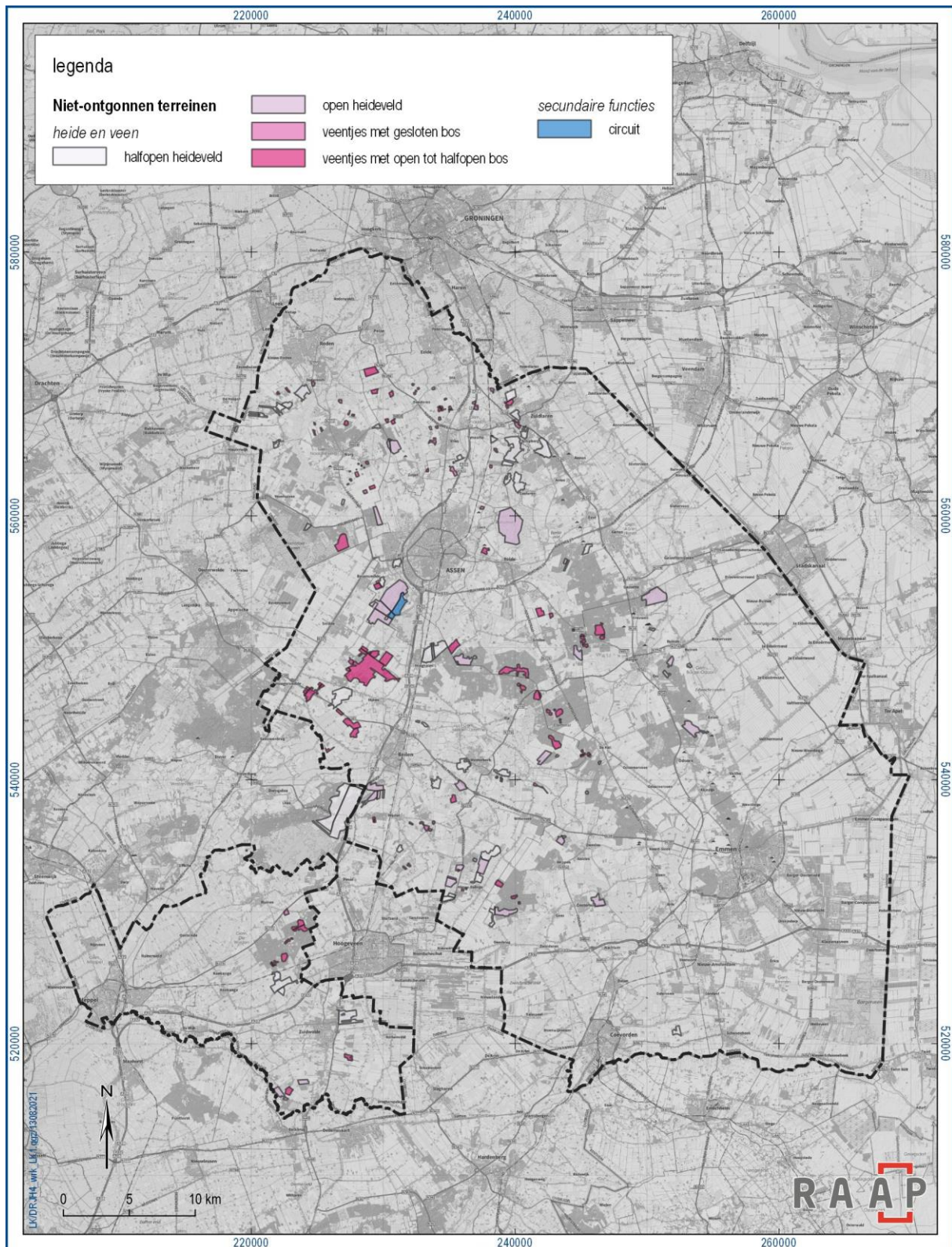
duidelijke voorbeeld in Drenthe is de omgeving van het TT-circuit in Assen, waarbij vooral het westelijke deel tot dit type gerekend kan worden. In een deel van het TT-circuit zijn de wegen nog bewaard gebleven die deel uitmaakten van de heideontginning op deze plek.

Figuur 40. De omgeving van het tegenwoordige TT-circuit voor de oorlog. Centraal door het gebied loopt een verharde weg, de Haarweg, met ter linkerzijde het schieterrein (bron: toptijdreis.nl).

Figuur 41. Vergelijk met het vorige kaartbeeld. Rond de bocht in de Haarweg, een heideontginningsweg, is het TT-circuit gevouwen, ca 1960 (bron: topotijdreis.nl).

Figuur 42. De sterk versnipperde niet-ontgonnen terreinen in Drenthe.

3.3 Waardering van de landschapstypen

3.3.1 Waarderingsklassen

Zeer hoog

Tot de zeer hoog gewaardeerde landschappen rekenen we in ieder geval de meeste staatsbossen in Drenthe. Daar is de ontginningsstructuur vaak nog volledig bewaard gebleven, en bovendien zijn er aan microreliëf soms de nodige waarden aanwezig (karresporen, celtic fields, rabatten). Slechts in gevallen waar de staatsbossen door andere ontwikkelingen zijn aangetast, hebben ze het niet tot in deze categorie geschopt. Andere belangrijke landschappen in deze categorie zijn de niet-ontgonnen heidevelden en venen, of gebieden waar de ontginning nooit volledig is uitgevoerd. Voorbeelden zijn het Fochteloërveen, het Witterveld en het Balloërveld. Ook meerdere landgoedbossen vallen hieronder (Mariahoeve, Terborgh). Daarnaast is er een aantal agrarische ontginningen opgenomen, die bijvoorbeeld door hun gaafheid en/of hun bijzonderheid eruit springen. Soms gaat het om vrij gave planmatige ontginningen (zoals het Zeijerveld en Odoornerveen, maar ook het oudere Veenhuizen), soms om zeldzame ontginningen met relatief veel opgaande beplanting (zoals Oudemolen). In een enkel geval zijn andere grootschalige ontginningen door hun bijzondere gaafheid in deze categorie beland, zoals de ontginning van het Drijbersche Veld.

Hoog

In de landschappen die hoog scoren is vaak wel opgeschaald, maar is dat niet ten koste van een herkenbare ontginningsstructuur gegaan. Door de robuustheid die heideontginningen sowieso al met zich meebrengen kent Drenthe behoorlijk wat van dit soort gebieden. Ook een aantal bossen met kleinschalige aantastingen, bijvoorbeeld in de vorm van bebouwing in de randen (zoals de Emmerdenen), behoren hiertoe. Grote karakteristieke complexen in deze categorie zijn bijvoorbeeld Witteveen, het veenkoloniale gebied van Smilde, de raaiverkaveling van Rolde en het Eeserveen.

Middelmatig

Vooraf gebieden waarvan de hoofdstructuur in belangrijke mate is uitgekleeft kennen een middelmatige score. Vaak gaat het daarbij om gebieden die of relatief ingrijpend zijn geherstructureerd in de ruilverkaveling, gebieden waar het oude industriële karakter van een fabrieksterrein is omgevormd of gebieden waar de aanwezige infrastructuur van bijvoorbeeld snel- of interlokale wegen een zwaar stempel op het landschap drukt. We vinden ze vrij homogeen over de provincie Drenthe verdeeld; van omvang zijn ze doorgaans gering. De uitgesproken waardering zegt niets over de landschapskwaliteit die de ruilverkaveling heeft opgeleverd (bijvoorbeeld in de vorm van nieuwe groensingels langs nieuwe wegen), wel over de intactheid van de landschapsstructuur uit de heideontginningperiode.

Laag

Een zeer bescheiden aantal gebieden kent een lage score in de waardering. Ontwikkeling die daartoe geleid kunnen hebben zijn de omvorming van ontgonnen gronden tot golfterrein of natuurgebied of een grootschalige herverkaveling, zoals van delen van het Borgerveld. Ook de bouw van recreatieparken in voormalig agrarisch gebied kan tot een lage waardering geleid hebben, zoals bij Ees.

Bebouwd gebied

Op het moment dat randen van landschappen bebouwd waren, hebben we deze niet uit hun ruimtelijke context gesneden en de bebouwing in de waarderingsscore van het betreffende landschap meegewogen. Alleen gebieden die (vrijwel) in het geheel bebouwd waren, zijn in deze categorie geplaatst. Het gaat om delen van Assen en Emmen en van een aantal middelgrote dorpen als Vries en Norg. Ook grootschalige winningscomplexen die zijn losgemaakt van hun omgeving zijn in deze categorie opgenomen. De eenheden zijn niet landschappelijk gewaardeerd, maar in de toelichting in de database is vaak wel een regel opgenomen over de herkenbaarheid van de ontginningsstructuur binnen de huidige bebouwde kom.

Niet gewaardeerd

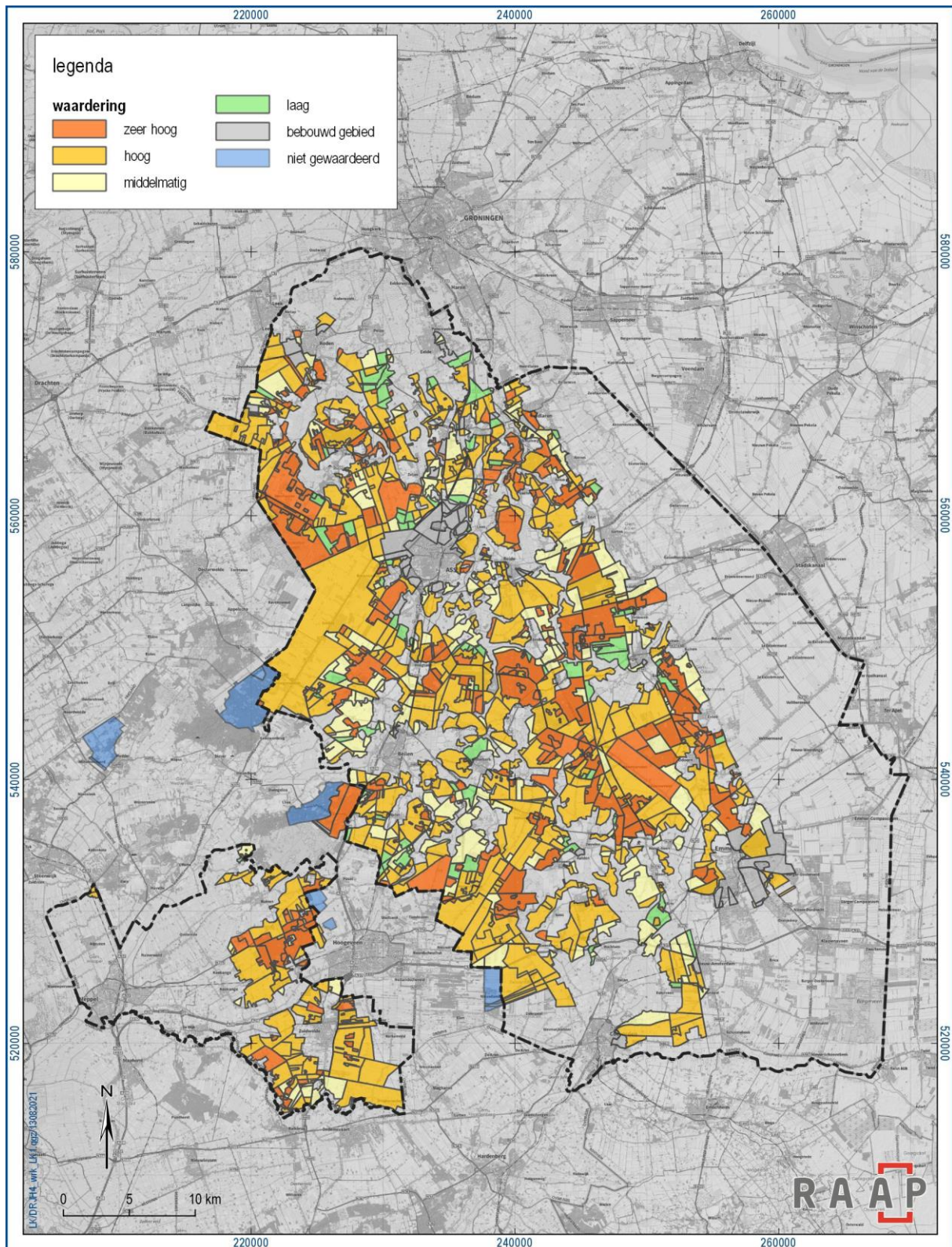
De categorie 'niet gewaardeerd' komt niet voor in de deelnemende gemeenten. Alleen de eerder gekarteerde deelgebieden in de gemeenten Westerveld en Hoogeveen hebben we tijdens deze ronde niet gewaardeerd.

3.3.2 Analyse

De grote lijn

Uit de beoordeling van de gaafheid c.q. de waardering is naar voren gekomen dat de Drentse heideontginningen nog behoorlijk goed herkenbaar / gaaf zijn c.q. een hoge cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Slechts plaatselijk zijn de waarden zodanig aangetast dat er van de oude structuur weinig tot niets meer te herkennen is, terwijl er juist veel gebieden zijn waar de historische ontginningsstructuur inclusief de bebouwing en de beplanting (of juist openheid) heel goed beleefbaar is. Met name de zorgvuldig ontworpen bossen zijn in allerlei opzichten de schatkamers van de Drentse heideontginningen, maar ook een groot aantal agrarische ontginningen vertellen het verhaal van de Drentse ontginningen nog erg goed.

Voor de diversiteit aan Drentse agrarische ontginningen draagt bij aan dat spannende verhaal: staats-, gemeentelijke en private bebouwingen van allerlei maten en soorten, maar ook het brede palet aan agrarische ontginningen, van de oude structuur van Veenhuizen via de diverse soorten en vormen ontginningen volgens de markenverdelingsplannen (door landgoedeigenaren en/of kleine particulieren) tot uiteenlopende vormen van institutionele ontginningen, in structuur onder meer afhankelijk van al dan niet een venige ondergrond. Tel daarbij op dat diversiteit aan beplanting en bebouwing, en ook de jonge landschappen van Drenthe zijn (veel) afwisselender dan ze op het eerste gezicht lijken.

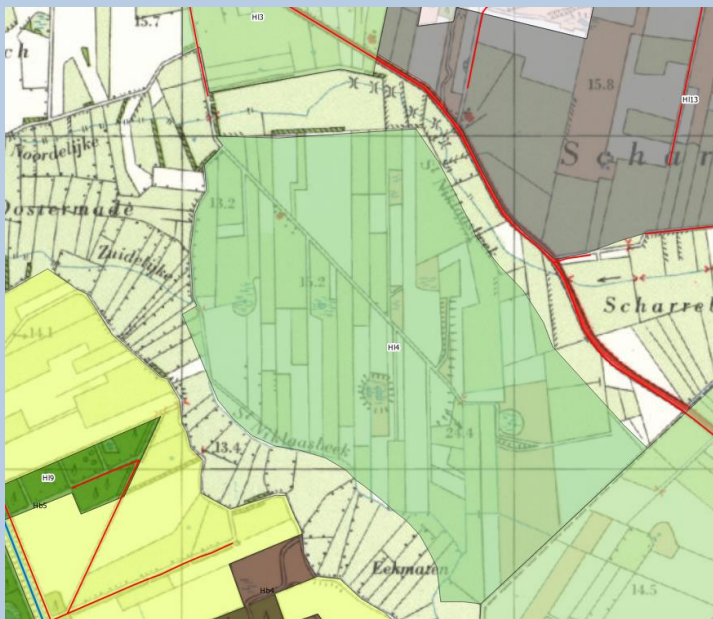
Figuur 43. Het overzicht van de waardering c.q. vaststelling van de gaafheid.

Jonge ontginningen en ruilverkavelingen

Een groot deel van de jonge ontginningen is meegenomen in de ruilverkavelingen. De mate waarin dat op de landschapsstructuur uitwerking had, is heel verschillend. Sommige jonge ontginningen zijn alleen rationeler of grootschaliger geworden, andere zijn opnieuw verkaveld en ontsloten, en daarbij ook op een nieuwe manier beplant. Uiteindelijk betekent dit uiteraard voor de 'laag' van de jonge ontginningen een lagere waardering, omdat die structuur is overschreven. Op de hierna afgebeelde kaart zijn de gebieden met de twee laagste waarderingsklassen te zien, gecombineerd met de contour van de ruilverkavelingsgebieden. Alhoewel deze kaart ook wel gebieden bevat die bijvoorbeeld voor andere doelen heringericht zijn, zoals de golfbanen in het Zeijerveld, is deze kaart als een eerste ingang op de opnieuw gestructureerde heideontginningen te beschouwen. De heidebebossingen die middelmatig of laag scoorden, bijvoorbeeld door kap van het bos, zijn niet in dit kaartbeeld opgenomen.

Impact van de ruilverkaveling

Een duidelijk voorbeeld van een ruilverkavelde jonge ontginning vinden we ten zuidoosten van Beilen, tussen de Noordelijke Sint Niklaasbeek en de Zuidelijke Sint Niklaasbeek. Hier was sprake van twee zuidoost-noordwest lopende beekdalen en daartussen een langgerekte heideontginning, met in de lengterichting van de heideontginning een weg. Aan de weg lag, in het noordwesten van de ontginning, één erf, het nog bestaande adres Holthe 39:

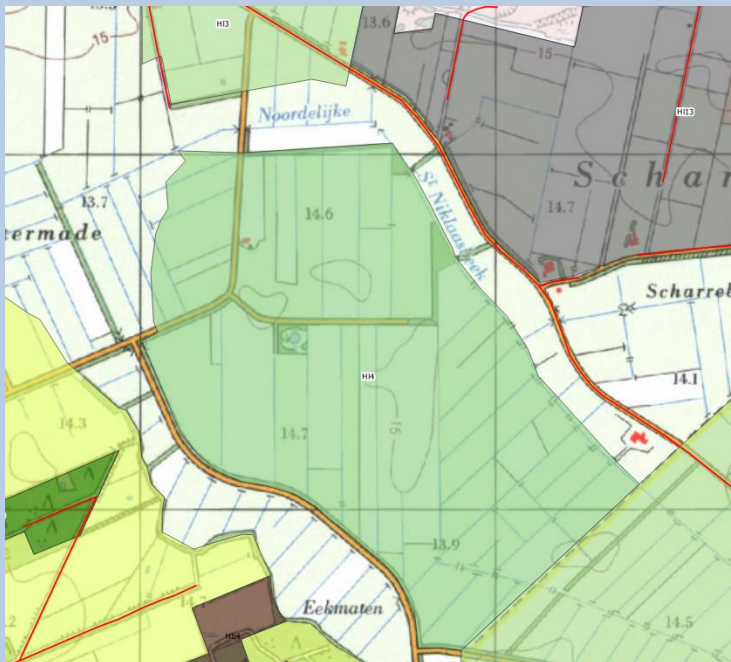

De contouren van de heideontginning op een topografische kaart uit 1962.

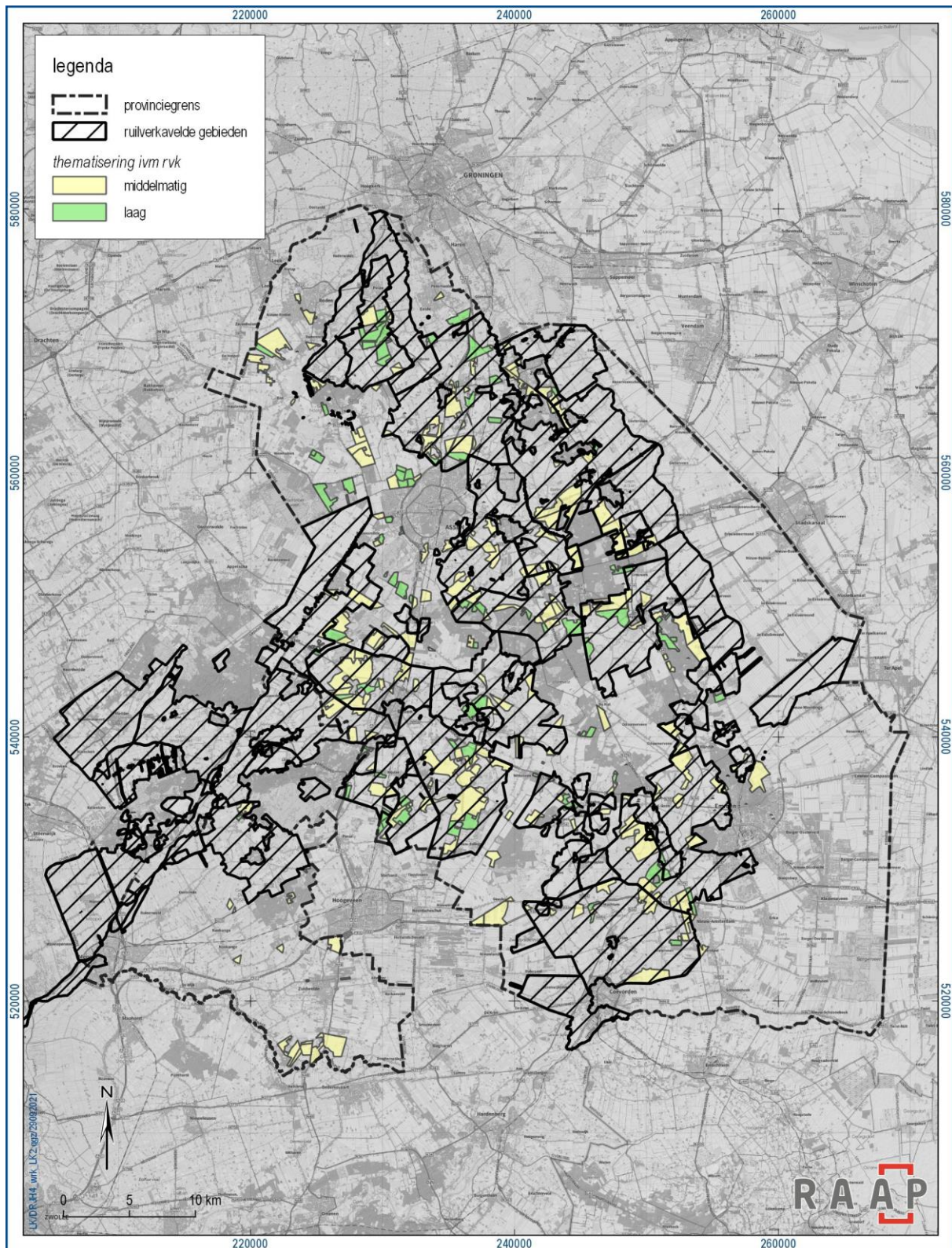

Het nog bestaande erf Holthe 39.

In het kader van de ruilverkaveling Broekstreek werd ook dit gebied aangepakt. De oude diagonale weg werd opgeheven, in het noordwesten werd een nieuwe Y-vormige weg aangelegd, en aan de zuidwestzijde vormde een nieuwe weg de grens met het beekdal. Langs deze nieuwe wegen werden houtsingels aangelegd die het landschap nu sterk bepalen. Het enige oude erf bleef bewaard, en zijn schuine rooilijn herinnert nog aan de oude gebiedsontsluiting. De oude verkavelingsrichting, die onder een hoek op de diagonale weg stond, bleef in grote lijnen bestaan.

De herverkavelde ontginning in 1975.

Figuur 44. De situering van de ruilverkavelingsgebieden in relatie tot de middelmatig en laag gewaardeerde heideontginningen.

De middelmatig of laag scorende heideontginningen zijn min of meer gelijk verdeeld over de ruilverkavelingsperiodes 2, 3 en 4 zoals die door Van Blerck zijn gedefinieerd. Dat betekent dat er dus

met uitzondering van de eerste ruilverkavelingsfase in alle perioden werd geknutseld aan de heideontginningen. Tegelijk zien we dat er ook buiten de ruilverkavelingsgebieden wel middelmatig of laag gewaardeerde heideontginningen voorkomen, vooral in de gemeenten Noordenveld en De Wolden, waar het areaal aan ruilverkavelingen heel klein is. Of een jonge heideontginning gaaf bewaard is gebleven hangt dus wel samen met de vraag of er een ruilverkaveling is geweest, maar niet uitsluitend.

3.4 Landschapsstructuren

3.4.1 *Wegen*¹⁰⁶

Wegen van vóór de ontginningen

De oudste wegen die we nu nog in de gebieden vinden die in deze kartering zijn meegenomen, zijn de nog bestaande paden over de resterende heidevelden. Tegelijk zijn andere heidepaden niet meer in gebruik, maar als karrenspoor-reliëf in bossen en heidevelden bewaard gebleven. Veel van dit soort karrensporen zijn overigens nog tot aan de ontginningen in gebruik geweest, zo blijkt als we de ligging van de karrensporen vergelijken met historische kaarten uit de 19e eeuw waarop de paden nog staan.

In de vroege 19e eeuw kreeg de aanleg van grote interlokale wegen onder koning Willem I een boost.¹⁰⁷ Veel van de latere rechte interlokale verbindingen dateren waarschijnlijk uit die tijd, al is niet helemaal duidelijk in hoeverre ook al in de 18e eeuw de aanleg van dit soort wegen gestimuleerd werd. Misschien moet eerder gedacht worden aan de incidentele verbetering van oude verbindingen tussen twee plaatsen.

Belangrijk in dit kader is dat dit soort wegen dus vaak lang vóór de ontginning van de gronden eromheen bestond, en dat de ligging ervan dus medebepalend voor de latere inrichting van het gebied kan zijn geweest. Dat is goed te herkennen ten zuiden van Rolde, waar de wegen naar Amen, Grollo en Borger feitelijk al het raamwerk neerlegden waarbinnen later de radiale verkaveling een logische stap zou zijn.

Hoofdvormen van infrastructuur

In de verdelingsplannen zien we voor wat betreft de ontsluiting eigenlijk een aantal hoofdvormen terug:

- Radiale verkavelingen, soms gekoppeld aan uitvalswegen die ook radiaal naar omliggende dorpen liepen (zoals in Rolde), maar nog vaker ook omdat de heide rondom een centraal gelegen es zich nu eenmaal het best in een radiale structuur liet verkavelen (zoals in Buinen, Grollo, Peelo, Ballo, Steenberg, Brunsing, Zwiggelte, Elp). Een derde groep zijn restontginningen in een marke.
- De meer regelmatige heideontginningen kenmerken zich vaak door één of meerdere wegen centraal door een gebied, van waaruit lange smalle kavels (of korte als de ruimte beperkt was) haaks op de centrale as stonden. Deze as kon een doorgaande weg zijn, maar ook een weg van een lagere orde. Was er meer ruimte, dan werd er soms in de vorm van een grid aangelegd, met bijvoorbeeld meerdere parallelle wegen met daartussen opgespannen

¹⁰⁶ De geschiedenis van de doorgaande wegen in Drenthe laten we hier verder buiten beschouwing. Zie daarvoor onder meer De Haan e.a. 1976: 63-114.

¹⁰⁷ De geschiedenis van de doorgaande wegen in Drenthe laten we hier verder buiten beschouwing. Zie daarvoor onder meer De Haan e.a. 1976: 63-114.

strookkavels. Feitelijk geldt voor de veenkoloniën dit patroon ook; soms liep dan langs zo'n lange weg een kanaal (of andersom: lag er een kanaal waarlangs aan één of beide zijden parallelwegen lagen).

- Onregelmatige indelingsprincipes kwamen vooral voor waar de ruimte beperkt was of waar sprake was van overhoekjes, om wat voor reden dan ook.

Terugkerende ontwerpprincipes

Een belangrijk ander aspect, dat al eerder in dit rapport aan de orde kwam, is het vastleggen van de randen van de heideontginningen door middel van wegen. Zowel op de randen van de essen als van de beekdalen werden wegen aangelegd, die als het ware de uiterste rand van de heideontginning gingen vormen. Tegelijkertijd werd daarmee een landschappelijke structuur vastgelegd die later in de landschapsplannen van de ruilverkaveling nog veelvuldig terug zou komen. Alhoewel bij beekdalen de gronden nog wel eens zo nat waren dat de aanleg van een weg daar niet zoveel bracht, was de afronding van de es vaak een belangrijk kenmerk van de wegenstructuur in een heideontginning.

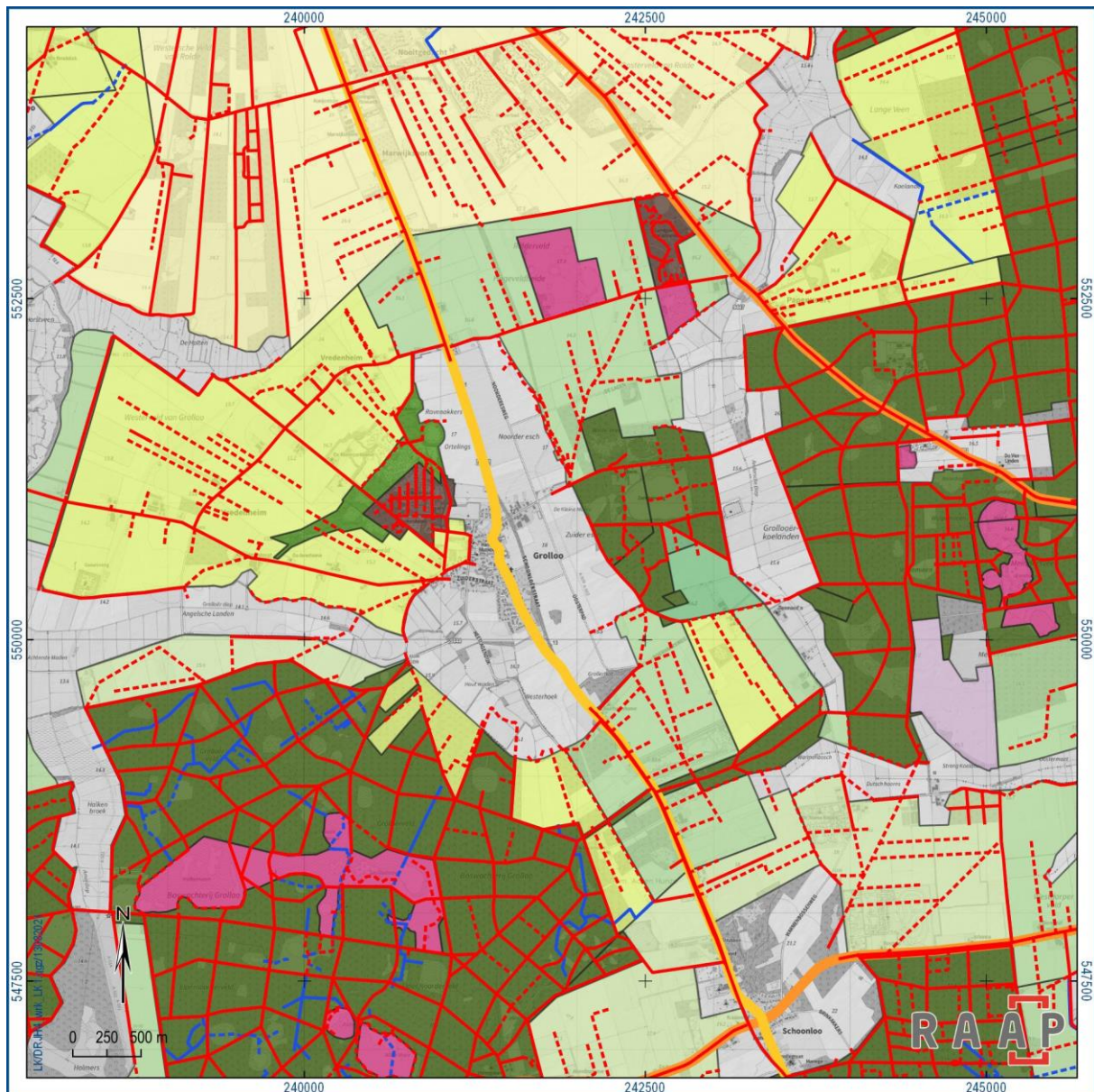
Een tweede hoofdkenmerk dat in vrijwel elke heideontginning terugkwam is dat van de 'perceelspaden'. Haaks op de ontsluitingswegen van de heideontginning, in welke van de hiervoor besproken hoofdvormen dan ook, lagen paden die de vaak langgerekte kavels voor de gebruikers moesten ontsluiten. Ze hadden vaak een onregelmatige lengte, de ene stopte eerder dan de ander, zodat de wegenstructuur hier een soort 'rafelrand' kende. Een zeer groot deel van dit soort paden is door de mechanisatie in de landbouw verdwenen; tegenwoordig is het land met grote machines eenvoudiger bereikbaar.

Een onderdeel apart zijn de grote staatsbossen in Drenthe. De ontsluiting daarvan is niet vergelijkbaar met de patronen zoals we die in agrarisch gebruikte landschappen zien. Een belangrijk kenmerk is dat er over het algemeen sprake is van onregelmatige grids: gridvormige patronen waarvan de paden geen rechte lijnen volgden, maar soms goldden of gebogen waren. Waar veentjes in de bossen ingepast werden c.q. als veentje behouden of herkenbaar bleven, werd het gridpatroon tot gebogen vormen aangepast. Naast deze afwijking op het 'grote patroon' was er ook een andere bijzonderheid: schijnbaar willekeurig kwamen de paden van een gridstructuur soms niet in rechte hoeken bij elkaar, maar met meer dan 4 paden in een stervorm. Aan de andere zijde van de ster was dan een vervolg van een gridvormig patroon of soms een voortzetting van stervormige structuren te vinden. Deze manier van ontwerpen had een landschappelijke en recreatieve achtergrond.¹⁰⁸ De wegen werden belegd met de keien die men bij het ompsitten van de keileemgronden had aangetroffen.¹⁰⁹

De omgang in de aanlegstructuur van de bossen met al bestaande doorgaande wegen was heel wisselend. Soms werd deze weg als een Fremdkörper in het bos ingepast, zoals in de Boswachterij Borger. Daar loopt de weg van Rolde naar Borger, komend vanuit de radiale verkaveling van Rolde, diagonaal door de boswachterij zonder dat de inrichting van die boswachterij zich daarvan iets aantrekt. In andere gevallen, zoals in de Boswachterij Schoonloo, is de doorgaande weg als rechte lijn in het grid ingepast en buigt het grid ook naar deze weg toe.

¹⁰⁸ Thissen 1994: 120

¹⁰⁹ Spek e.a. 2015: 278

Figuur 45. Overzicht van ontginningstypen met daarin de relevante structuren getekend. Voor de (omvangrijke) legenda verwijzen we naar het GIS.

3.4.2 Spoorwegen

De hoofdlijnen

Het spoorwegennet van Drenthe is redelijk overzichtelijk, maar het duurde relatief lang voordat deze wat perifeer gelegen regio op het spoornet kon worden aangesloten. Anders dan in andere delen van Nederland waren het hier niet de commerciële partijen, maar de rijksoverheid die het initiatief nam.

De belangrijkste 'poort van Drenthe' in het spoorwegennetwerk was Meppel, waar Staatslijn A, aangelegd na een wet van 18 augustus 1860, doorheen liep. De lijn liep van Arnhem naar Leeuwarden. Nog betekenisvoller voor Drenthe was Staatslijn C van Meppel naar Groningen, waartoe op dezelfde

dag werd besloten. Op 1 mei 1870 werd deze geopend.¹¹⁰ Net als de aanleg was ook de elektrificering hier later aan de orde, kort na de Tweede Wereldoorlog.

Jongere lijnen waren de lijn van Assen naar Gasselternijveen (1905) van de Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij en de spoorlijn Zwolle-Stadskanaal (1903-1905) via Coevorden en Emmen.¹¹¹ Door beide lijnen was een 'rondje spoor' in Drenthe mogelijk; de lijnen waren bij Gasselternijveen met elkaar verbonden.

Figuur 46. Het Drentse spoorwegennet.

¹¹⁰ Gerding & Van der Meer 2018: 158

¹¹¹ Gerding & Van der Meer 2018: 160

Spoorlijnen in de heideontginningen

In de meeste gevallen is er in de heideontginningen geen substantiële rekening gehouden met de spoorwegen, die natuurlijk als regionale verbinding zich sowieso niet voegden naar bijvoorbeeld de lengterichting van het heideterrein waarover zij liepen. Vaak loopt een verkaveling natuurlijk wel dood tegen een spoorlijn, maar zie je dat de oude doorgaande wegen, zeker als zij als lange as door een ontginning liepen, veel bepalender waren. Simpel gezegd: boeren konden voor het bereiken van hun land natuurlijk wel van de wegen gebruik maken, en niet van de spoorwegen. Zo zien we dat ten zuiden van Halerbrug kavels aan weerszijden haaks op de weg staan, terwijl aan de oostzijde die kavels al na korte afstand doodliepen op de spoorlijn. Perceelspaden verbonden beide zijden van de spoorlijn met elkaar, maar de verkavelingsstructuur aan de overzijde van de spoorlijn was wezenlijk anders.

3.4.3 Waterwegen en afwatering

Kanalen en wijken

Inleiding

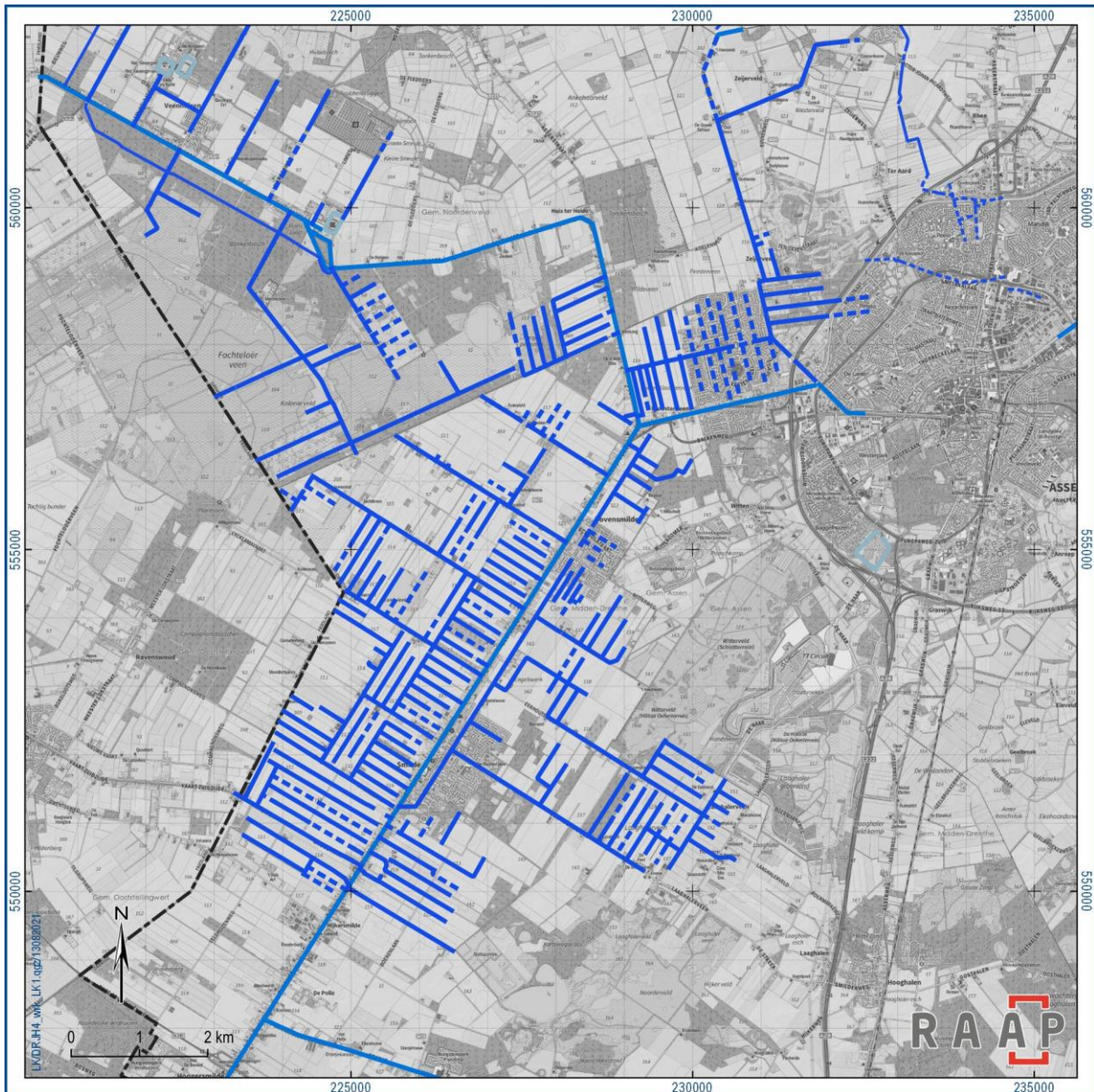
Kanalen waren van wezenlijk belang voor de afvoer van delfstoffen, de aanvoer van mest en de ontsluiting van gebieden voor mensen. We zien dan ook niet zelden in ontginningen met kanalen dat de ontginningen in de vorm van stroken vanuit de kanaalzone plaatsvonden; de gebieden het verst van het kanaal bleven het langst woest liggen en moesten uiteindelijk in de werkverschaffingstijd door ontginningsmaatschappijen nog opgepakt worden.¹¹²

De laag met waterwegen is alleen voor enkele aspecten nog gevuld. Volledig is het beeld van de Drentse kanalen, en waar als zodanig op de topografische kaart van 1963 afgebeeld, de brede wijken. We herkennen bijvoorbeeld in Smilde heel duidelijk het verschil tussen het dicht met wijken doorsneden nattere en veniger noordelijk deel en het meer met paden dooraderde, drogere zuidelijk deel. We bespreken hier de afzonderlijke kanaalsystemen: eerst de twee hoofdvaarten, de Drentsche Hoofdvaart en Hoogeveensche Vaart met hun aftakkingen, en vervolgens de belangrijkste aftakkingen met hun zijvaarten afzonderlijk.

Bij de kanalen moeten we er nog op wijzen dat er ook plannen niet zijn doorgegaan, zoals een kanaal van Oranjedorp naar het Smeulveen.¹¹³

¹¹² Zie ook Drents Archief, archief N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 399

¹¹³ De Haan e.a. 1976: 45

Figuur 47. Een uitsnede uit de kaart: de kanalen- en wijkstructuur ten westen van Assen, onderverdeeld naar wel en niet meer bestaand.

Drentsche Hoofdvaart

De Smildervaart werd in 1612 voor de afvoer van turf werd gegraven. Het kanaal ontsloot vooral het zuidelijk deel van het veengebied, dat onder Diever en Leggeloo viel. In 1767 gaf de Landschap Drenthe opdracht het kanaal door te trekken tot aan Assen, zodat ook de venen van Witten en Halen bereikbaar zouden worden. In de periode tot 1780 werd de vaart verlengd tot aan de Kolk in Assen. Het kanaal werd bekend als de Drentsche Hoofdvaart. In de eeuw daarna zouden meerdere kanalen op de Hoofdvaart worden aangesloten, om de aangrenzende gebieden te ontsluiten. Dat waren bijvoorbeeld de Beilervaart (1791) en de Norgervaart, die langs Veenhuizen liep (1816). Een commerciële

maatschappij verbond vanaf 1861 de Drentsche Hoofdvaart met de stad Groningen, in de vorm van het Noord-Willemskanaal.¹¹⁴

Toen de ontginningen van landbouwgrond in Smilde eenmaal op gang waren gekomen, was de aanwezigheid van het kanalen- en wijkensysteem ook ideaal voor de vestiging van industrie die zich richtte op de verwerking van agrarische producten.¹¹⁵ Aan een zijtak van de Jonkerswijk nabij Smilde werd in 1894 de aardappelmeelfabriek Hoogerbrugge opgericht. In de landschappelijke ontwikkeling liep Smilde voor op de ontginningen op het Drents Plateau, en dat gold daarmee ook voor de verwerkende industrie die van de landbouw afhankelijk was.¹¹⁶ Andere industriële sectoren die aan de landbouw én aan de spoorwegen¹¹⁷ gelinkt waren, waren de exportslachterijen (Assen, Meppel, Gieten, Coevorden, Emmen en Hoogeveen) en de veelal kleinschalige zuivelindustrie. Meer dan de laatstgenoemde twee had de aardappelmeelindustrie echter een grote impact op het landschap, in het bijzonder van de heideontginningen, maar ook van de hier niet behandelde grote veenkoloniën in het oosten van de provincie.

Hoogeveense Vaart

De venen in het zuiden werden al in de late middeleeuwen ontsloten via het Oude Diep, waar herhaaldelijk aan gesleuteld werd. Rond 1632 werd het deel tussen Echten en Hoogeveen gegraven. In 1852 kreeg een aantal particuliere initiatiefnemers vergunning om de Hoogeveense Vaart te verlengen tot in de venen van Barge, waarbij ook takken naar Coevorden en de Beilervaart zouden worden aangelegd. Daartoe was in 1850 de N.V. Drentsche Kanaal Maatschappij opgericht.¹¹⁸ De verbinding naar Coevorden werd uiteindelijk geschrapt en kwam pas veel later tot stand (zie onder Stieltjeskanaal). De vaart werd uiteindelijk nog verder dan Barge doorgetrokken. In Veenoord kwam in 1909 de coöperatieve aardappelmeelfabriek 'Excelsior', en tot na 1960 werd van de kanalen gebruik gemaakt.

In het zuiden en zuidoosten speelden de daar gelegen venen nog een rol in de ontwikkeling van de kanalen. Het Stieltjeskanaal werd aangelegd in de periode 1880-1884 en verbond Coevorden met de Verlengde Hoogeveense Vaart in Nieuw-Amsterdam.

De gemeentesecretaris van Sleen, Anske Jongbloed, nam in 1925 het initiatief een kanaal aan te leggen van Sleen naar de Verlengde Hoogeveense Vaart. Het provinciebestuur en de landbouwvereniging Sleen waren enthousiast, de boeren van Erm minder. Zij moesten voortaan omrijden naar hun landerijen. Uiteindelijk kwam de vaart er, met een haventje bij Sleen.

In de dertiger jaren (1934-1935) werd een nieuwe zijtak van de Verlengde Hoogeveense Vaart gegraven, het Kanaal Coevorden-Zwinderen. Het voerde echter geen water aan naar de vaart, maar moest juist overtollig water afvoeren, en wel naar de Vecht. Beheer en onderhoud lagen bij de Drentse Kanaal Maatschappij, en later de provincie Drenthe.¹¹⁹

¹¹⁴ Vooral in de omgeving van Assen is het tracé van dit kanaal op verschillende plekken aangepast, zoals de noordelijke omleiding om de stad; Gerding & Van der Meer 2018: 154.

¹¹⁵ Gerding & Van der Meer 2018: 181

¹¹⁶ <https://www.geheugenvandrenthe.nl/aardappelmeelfabrieken>

¹¹⁷ Gerding & Van der Meer 2018: 160

¹¹⁸ Gerding & Van der Meer 2018: 153

¹¹⁹ <https://www.geheugenvandrenthe.nl/kanaal-coevorden-zwinderen>

Oranjekanaal

Eveneens door een commerciële partij gegraven is het Oranjekanaal, dat door de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij tussen 1853 en 1858 werd gegraven om de venen bij Emmen te verbinden met de Drentsche Hoofdvaart en de ontginning van venen mogelijk te maken.¹²⁰ Daarna was ook de ontginning van Odoornerveen mogelijk, waarbij verschillende zijtakken werden aangelegd. Hetzelfde gold voor Emmen, waar zich industrie in het knooppunt van kanaal en spoor ontwikkelde. Het kanaal maakt bij Oranjedorp onder Emmen een knik, en eindigt bij Klazienaveen in de Verlengde Hoogeveense Vaart. Het Oranjekanaal trok onder meer industrie voor de verwerking van landbouwproducten aan, zoals de aardappelmeelfabriek Oranje nabij Smilde (1913) en de vlasfabriek bij Orvelte (1917).

Tijdens de werkverschaffingsperiode (1926-1930) werd het Kanaal Buinen-Schoonoord gegraven, om de Borgerzijtak van het Oranjekanaal met het Stadskanaal te verbinden. De aanleg werd uitgevoerd door de N.V. Kanaalmaatschappij Buinen-Schoonoord, een particuliere partij.

Een andere zijtak is het Bargermeerkanaal, dat met de aanleg rond 1950¹²¹ de kiem voor de ontwikkeling van de industrie in Emmen vormde. Via dit kanaal had het scheepvaartverkeer de mogelijkheid zowel richting Hoogeveen als richting de Drentsche Hoofdvaart te transporteren.

¹²⁰ <https://www.geheugenvandrenthe.nl/oranjekanaal>; Gerding & Van der Meer 2018: 152

¹²¹ In kranten uit 1952 wordt over het 'nieuwe Bargermeerkanaal' gesproken.

Figuur 48. Het Oranjekanaal te Westenesch (bron: Drents Archief, collectie Monumentenzorg, MZ11017020101).

Middenraai

Het kanaal van Witteveen werd niet in het kader van de ontginning gegraven, vanaf 1924/1925, maar al veel eerder. Al vóór 1850 lag er de zogenaamde Middenraai, een sloot vanaf de Hoogeveense Vaart het veengebied in. Rond 1900 waren er inmiddels ten zuiden van Nieuw-Balinge de nodige ontginningen, vanuit Hoogeveense context, tot stand gekomen. Bij de ontginning van Witteveen werd dit in het noordelijk deel uitgebreid en werden er wijken op aangesloten.

Via het kanaal werd de benodigde mest vanuit de VAM aangevoerd.¹²² Het kanaal sloot in het zuiden aan op de Hoogeveense Vaart.

Linthorst-Homankanaal

Veel jonger is het Linthorst Homankanaal, dat vanaf 1926 de oude Beilervaart met de Hoogeveense Vaart verbond. Het werd van overheidswege door het waterschap Beilen-Nieuweroord aangelegd om Midden-Drenthe te ontsluiten en de ontginning te bevorderen. De aanleg van dit kanaal zorgde ervoor dat de VAM zich in 1929 in Wijster kon vestigen: transport van en naar de fabriek was nu mogelijk. Hiervoor werd een zijtak aangelegd. Bij de VAM vinden we een historisch knooppunt tussen spoor en kanaal.

¹²² Thissen 1994: 122

Rodenervaart

Separaat van bovenstaande kanalen ontwikkelde zich de Rodenervaart, die werd aangelegd tussen het dorp Roden en het Leekstermeer. Via de Munnikesloot kon vervolgens naar het Aduarderdiep worden gevaren. De Rodenervaart takt dus feitelijk op een Gronings transportwatersysteem aan. De Rodenervaart werd vóór 1903 gegraven.

Tot besluit

De genoemde kanalen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan eerst de delfstoffenwinning en later de ontginning én industriële ontwikkeling van Drenthe.

Ontwatering van heideontginningen

Daarnaast hebben we enkele pilots uitgevoerd voor de kartering van hoofdontwateringen van heideontginningen, zoals onder meer ten westen en zuidwesten van Roden en in het Linderveld bij Zuidwolde te zien is. De kartering werpt een duidelijk licht op de manier waarop de meest natte heideontginningen op de aangrenzende kanalen en beken hun water loosden. Op een enkele plek is ook de rechte waterloop die bij de ontginningen in plaats van de moerassige bovenloop van een beek kwam, ingetekend.

Ontwatering van staatsbossen

Een tweede pilot is uitgevoerd voor de staatsbossen, waar de vele laagtes een complicerende factor in de bebossing waren. Voor de boswachterij Grolloo zijn de afwateringen ingetekend die op historische kaarten te herkennen zijn en/of ook nu nog op het AHN te zien zijn. Wat opvalt is dat hier geen sprake was van één grootschalig afwateringssysteem, maar van ogenschijnlijk individuele oplossingen voor elke laagte, die op de dichtstbijzijnde rand van de bebossing afwaterde.

4 Adviezen

4.1 Inventarisatie en waardering

4.1.1 *Schaalniveau*

In de methodiek hebben we beschreven met welk detail we de kartering van de gebieden en de structuurlijnen hebben uitgevoerd. Daarnaast is vrij uitputtend het kaartmateriaal van de ontginningsmaatschappijen aan de database gekoppeld. De typering heeft echter hoofdzakelijk plaatsgevonden op basis van kenmerken in het kaartbeeld. Historisch bronnenonderzoek naar alle ontginningen was binnen dit project door de omvang van het gebied niet mogelijk. Waar de materie er duidelijk om vroeg, zoals bij de bebossingen, hebben we steekproefsgewijs bossen geverifieerd ten aanzien van hun ontstaansgeschiedenis. Uit die verkenning bleek echter al de diversiteit aan achtergronden van de verschillende boscomplexen, laat staan alle heideontginningen.

Op het moment dat er dus een ruimtelijke ontwikkeling in een specifiek gebied plaatsvindt, kan er – afhankelijk van het type ontginning – een noodzaak bestaan voor dat betreffende gebied het onderzoek te verdiepen. Daarbij denken we aan het raadplegen van de kadastrale archieven (zodat de eigenaren en hun rol duidelijker worden), maar ook aan het raadplegen van gemeentelijke archieven (binnen dit project nauwelijks plaatsgevonden) en het raadplegen van het archief van de Nederlandse Heidemaatschappij.¹²³

4.1.2 *Detailering*

Het GIS bevat nu een vlakdekkend beeld van de heideontginningen, heidebebossingen en een deel van de veenkoloniën. Aan de gebieden is informatie toegevoegd over de typologie, de marke en de waardering. Ook zijn rasterbeelden aan het GIS gekoppeld en zijn bronverwijzingen in de database opgenomen. Slechts van een klein deel is echter concrete informatie over de initiatiefnemers van de ontginning, de ontwikkeling ervan etc. opgenomen. In gevallen waar we die informatie hadden, bleek dat de inschatting vooraf van degene die de landschapsstructuur tot stand had gebracht, niet altijd te kloppen. Zo bleek uiteindelijk dat voor een deel van de vermoede staatsbossen particuliere grondeigenaren verantwoordelijk waren geweest, en dat pas veel later de staat of een gemeente het eigendom van de bestaande bossen had overgenomen. Voortschrijdend inzicht en detailinformatie kan er daarom toe leiden, dat de database achter de kaart niet alleen steeds verder wordt gevuld, maar dat ook de typologie naar de recente stand van kennis wordt bijgesteld.

4.1.3 *Ontbrekende gebieden*

De gekozen insteek heeft er uiteindelijk toe geleid, dat een aantal jonge landschappen in de provincie Drenthe buiten het onderzoek is gebleven. Dat geldt in de eerste plaats voor het grondgebied van de gemeenten Westerveld en Hogeveen, die om uiteenlopende redenen buiten het onderzoek zijn gebleven. Het invullen van deze lacune zou het GIS geografisch dekkender maken.

Een tweede aspect dat is achtergebleven zijn de grootschalige veenkoloniën van Oost-Drenthe en de daaraan grenzende randveenontginningen bij Schoonebeek. Door het GIS en de toelichting met dit

¹²³ Het bedrijfsarchief van de Grontmij is helaas enkele jaren geleden vernietigd en niet meer raadpleegbaar.

(overigens van de rest inhoudelijk relatief sterk afwijkende) gebied aan te vullen, ontstaat een compleet beeld van 'alle' jonge landschappen.

4.1.4 Afwatering

De wegen- en padenstructuur zoals die bij de heideontginningen hoorde is op basis van de situatie in de vroege jaren 60 van de 20e eeuw vlakdekkend ingetekend en van informatie over de staat voorzien.¹²⁴ Op eenzelfde manier is een pilot voor enkele delen van de afwatering uitgevoerd, maar door de omvang van het gebied was dat binnen dit kader niet vlakdekkend te voltooien. In het kader van toekomstig waterbeheer in het landschap is deze informatie echter wel relevant, en we adviseren dan ook om deze laag aan de kaart toe te voegen.

4.1.5 Archieven

In het archief van Staatsbosbeheer zijn tot nu toe nauwelijks bebossingsplannen voor de staatsbossen aangetroffen. Deze documenten bevatten echter wezenlijke informatie over hoe men dacht de velden te gaan ontginnen en bos te gaan aanplanten. Het is wenselijk om naar dit materiaal, inclusief de kaarten, een vervolgonderzoek uit te voeren en de resultaten daarvan (in GIS en als rasterbeeld) aan het geografisch informatiesysteem toe te voegen.

Daarnaast bevinden zich in diverse archiefinstellingen nog archieven die waardevol genoeg zijn om in het GIS te verwerken, maar die we door beperkte tijd niet konden raadplegen. Daarbij denken we onder meer aan de inventarisnummers 207-209 en 229-232, maar ook de inventarisnummers 233-244 over de bouw van woningen en schuren, alles in het archief van Staatsbosbeheer (Nationaal Archief, 2.11.50). Daarnaast werden archieven van de gemeentelijke secretarieën niet of nauwelijks geraadpleegd. Deze bevinden zich over het algemeen bij de huidige gemeenten.

Verder is het aantal markenverdelingskaarten dat werd opgespoord relatief gering, terwijl elke marke bij de notaris een markenverdelingskaart moest indienen. Mogelijk levert het systematisch doorlopen van de notariële archieven nog meer van dergelijke kaarten op.

4.2 Toepassing

4.2.1 Inleiding

Het beeld dat we met deze studie van de heideontginningen hebben geschetst is op allerlei manieren te gebruiken in opgaven die op de landschappen afkomen. Een eerste inventarisatie heeft inzichtelijk gemaakt welke ontwikkelingen in de komende jaren in de Drentse heideontginningen gaan spelen c.q. op welke manier de informatie kan worden gebruikt ¹²⁵:

- Noordenveld: zonneparken, bosaanplant
- Borger-Odoorn: klimaatadaptatie
- Tynaarlo: regionale energiestrategie (RES), energiepark Vriezerbrug, opstellen omgevingsvisie
- Meppel: input in ontwikkelingen vanuit de nieuwe kaartlagen

¹²⁴ Alleen de fijnmazige bospadenstructuur voor zover het voetpaden betref is hierin merendeels niet meegenomen.

¹²⁵ Deze inventarisatie is ontleend aan een rondvraag langs de betrokken erfgoedambtenaren op 23 april 2021 en een consultatie per e-mail d.d. 23 juni 2021.

- De Wolden: zonneakkers en kleine windmolens, schaal- en bedrijfsvergroting in de agrarische sector (incl. overstap naar circulaire landbouw en vrijkomende agrarische bebouwing), woningbouw (nieuwe erven in het landschap), nieuwe woningen op bestaande erven, toerisme (aantrekkelijk maken voor toeristen, inpassing campings), bossenstrategie
- Coevorden: zonneparken, woningbouw, campings
- Midden-Drenthe: input voor gebiedsgenese in omgevingsvisie
- Emmen: wat zijn de resultaten van de analyse? Hoe steekt de gelaagdheid in elkaar, wat is oud en wat jong? Belang van de boskaart voor de analyse.
- Assen: geen aanvullende thema's
- Aa en Hunze: geen aanvullende thema's
- Provincie: offensief landschapselementen, nieuwe woningen in Drenthe

Enkele van de hiervoor genoemde ontwikkelingen zullen we hierna verder uitwerken.

4.2.2 Zonneparken

Beleid

De regionale energiestrategie van Drenthe (RES 1.0) is inmiddels vastgesteld. Van de beoogde 35 TWh landelijk draagt Drenthe 3,45 TWh bij. Volgens de plannen komt daarvan 1,249 TWh ten laste van zon op land. Al gerealiseerde of in de pijplijn stekende projecten op dit vlak bevinden zich overwegend in de Veenkoloniën en op de as Coevorden – Hogeveen – Assen – Groningen, met enkele daarbuiten liggende projecten rond Smilde, Roden/Norg en op de zuidelijke Hondsrug. Ten aanzien van de keuzes voor locaties speelt dat bebouwde omgeving de eerste voorkeur geeft, terwijl er 'aandacht' bestaat voor het landschap als daar projecten tot stand komen. Natuurwaarden en biodiversiteit worden als concreet criterium genoemd, evenals *esdorpen, heide, bossen en open veenontginningen als prachtige landschappen*. In de gemeenten zijn al keuzes gemaakt voor hoe met zon-op-land zal worden omgegaan. Alleen Meppel heeft nieuwe zonneparken uitgesloten. Verder wordt in de RES het meervoudig ruimtegebruik voor zonneparken omarmd. Ook is er beleid ten aanzien van landschappelijke inpassing, zowel provinciaal als gemeentelijk.

Ontwerphandreikingen

Op basis van de uitgevoerde inventarisatie kunnen we een aantal handreikingen opstellen waar bij de locatiekeuze en inrichting rekening mee gehouden kan worden:

- Locatie en waarden: overweeg of aan de hand van de waardering de locatiekeuze gestuurd kan worden. De zeer hoog scorende landschappen, inclusief het werelderfgoed Veenhuizen, lenen zich door hun gaafheid minder goed voor dergelijke ingrijpende landschappelijke veranderingen.
- Groene landschap: houd bij het ontwerp rekening met de openheid of geslotenheid van het betreffende landschap. Kies in open landschappen niet voor het volledig 'wegplanten' van de zonnevelden achter een muur van groen, maar zie de openheid als een kans: gebruik de groene zoom om het park bijvoorbeeld voor het herstel van heidevegetatie. In geslotener landschappen is het aanleggen van nieuwe houtopstanden met inheemse soorten, bij

voorkeur in het historisch patroon van het gebied, wel een goede mogelijkheid om het historisch cultuurlandschap te versterken.

- Herkenbare structuur: houd bij de clustering van de panelen en de aanleg van groene zones of paden daarbinnen rekening met de historische verkaveling en de ligging van al dan niet meer bestaande akkerpaden, die de verkaveling juist benadrukten. Cluster de panelen daarom per 'historisch perceel' en markeer historische kavelgrenzen met een onderbreking in het panelenveld. De historische oriëntatie van het gebied wordt daardoor sterker benadrukt. Doorbreek vanzelfsprekend geen belangrijke structuurlijnen in het gebied, zoals oude paden.
- Markengrenzen: Ga op eenzelfde manier te werk met het verloop van historische markengrenzen; voorkom dat deze verstopt raken onder een panelenveld, waardoor deze niet meer als landschappelijke grens waarneembaar zijn.
- Reversibiliteit: streef naar een inrichting die zich na afloop van de 'concessieduur' voor de zonneparken eenvoudig laat verwijderen zonder negatieve effecten op het landschap en waar mogelijk met een positief effect, bijvoorbeeld het herstel van landschapselementen.

4.2.3 Bosaanplant

In een aantal meer landelijke gemeenten speelt bosaanplant als voorgenomen maatregel binnen de klimaatadaptatie. Bebossing is in heideontginningen uiteraard geen vreemd fenomeen, en over het algemeen goed verenigbaar met het ruimtelijk idioom van heideontginningen. Ten aanzien van het concrete ontwerp kunnen de volgende handreikingen worden meegegeven:

- Locatiekeuze: houd bij de keuze voor een locatie rekening met de historische openheid of geslotenheid van een landschap. Kies bij voorkeur voor landschappen waar een wat geslotener karakter al voorkomt, waardoor bebossing ingepast kan worden aan de bestaande landschapskarakteristiek.
- Inpassing: sluit bij de inpassing van bos in die zin aan op de landschapskarakteristiek, dat waar de bossen verspreid liggen, nieuwe verspreide bosjes mogelijk zijn, terwijl in gebieden met een groot aaneengesloten bosgebied, uitbreiding van dit bos (in een landschappelijk logische richting) eerder voor de hand ligt. Qua terreingesteldheid ligt het voor de hand te kiezen voor hogere, zandige delen van het landschap, die ook in het verleden landbouwkundig het minst interessant waren en daarom werden bebost.
- Structuur: wees voorzichtig met de keuze voor locaties waar een bijzondere verkaveling, zoals een radiale verkaveling, aanwezig is. De aanplant van bossen maakt deze structuur vaak minder goed beleefbaar.
- Soortenkeuze: laat je bij de soortenkeuze voor de aanplant inspireren door de specifieke boomsoorten die in het verleden voor de Drentse bossen ook werden gebruikt. Hierbij dient uiteraard rekening te worden gehouden met ecologische randvoorwaarden en mogelijkheden die klimaatverandering met zich meebrengt.
- Inrichting: veel bossen in Drenthe hebben heel karakteristieke structuren, van kleine orthogonale patronen en zwierige landgoedbossen aan de ene kant tot de onregelmatige blokverkavelingen van de staatsbossen aan de andere kant. Maak op basis van de aard van het bos (aansluitend aan bestaand bos, vrijliggend bos, karakteristiek van bossen in de omgeving) een keuze voor de inrichting en ontsluiting.

4.2.4 Complexmatige woningbouw

Door de vanouds bijzondere status die beekdalen en essen in Drenthe genieten is bij grotere uitbreiding van kernen de aandacht vaak gericht op de jonge ontginningen. Heel duidelijk is dat in Assen, waar een uitbreiding naar het oosten en zuidoosten uit landschappelijke gronden niet realiseerbaar is, waardoor uitbreiding in de laatste decennia vooral naar het westen (Kloosterveen) en noorden (Messchenveld, bedrijventerrein) heeft plaatsgevonden. Waar bij bedrijventerreinen door de specifieke eisen vaak weinig met de bestaande landschapskenmerken wordt gedaan, is dat bij wijkgewijze uitbreidingen van kernen vaak veel diverser. In de eerste grote groeifase na de Tweede Wereldoorlog (1965-1975) speelden landschappelijke kwaliteiten vaak een zeer ondergeschikte rol: er moest planmatig gebouwd worden, met een inrichting die er vooral op gericht was de auto vrij baan te geven. In de daaropvolgende fase draaide dat: langzaam verkeer werd belangrijker, de aandacht voor landschap groeide en als een combinatie daaruit kwam naar voren dat oude landschapsstructuren als langzaamverkeersroutes gebruikt werden. Zo is de heideontginningsstructuur van het Peelerveld vooral rond de esbegrenzende weg (Peeloërespad) nog beleefbaar gebleven, inclusief de daar aanwezige kleinschalige bebouwing. De thematische stedenbouw die daar sinds de late jaren 80 en de jaren 90 volgde, vormt een soort mix tussen beide. Enkele oude hoofdstructuren worden nog wel ingepast, zoals de Marsdijk in de gelijknamige wijk, maar daarbuiten spelen losstaande ruimtelijke motieven (zoals de halve cirkel in het oosten van Marsdijk en de Vestesingel in Kloosterveen) een hoofdrol. De oude verkaveling is in wijken vaak niet of nauwelijks meer herkenbaar, door die toepassing van eigen motieven.

Op basis van voorgaande analyse komen we tot de volgende handreikingen:

- Hoofdstructuur: houd in ieder geval de hoofdstructuur van de heideontginning (d.w.z. het wegenpatroon en eventuele wijken/grote waterlopen) inzichtelijk.
- Verkaveling: tracht bij de verkaveling van de wijk aan te sluiten op de historische verkavelingsstructuur, zodat bijvoorbeeld een strokenverkaveling of radiale verkaveling in de wijk terugkomen.
- Aansluiting: maak een logische aansluiting van de wijk op het omringende landschap; laat beide fenomenen in één en dezelfde ontginning in elkaar doorlopen en voorkomen harde barrières, zowel visueel als fysiek.
- Bebouwing: behoud bestaande bebouwing zoveel mogelijk, en laat deze bebouwing de ambassadeur / het uithangbord van de nieuwe wijk zijn. Benadruk in de communicatie rond de ontwikkeling van de wijk de landschappelijke context en de plaats van de oude erven erin.
- Beplanting: spaar de aanwezige beplanting (erven, bosjes, singels, laanbomen) en kijk waar dit patroon kan worden verstevigd.

4.2.5 Bedrijventerreinen

Voor de aanleg van bedrijventerreinen zijn de volgende handreikingen te geven:

- Structuur: tracht ondanks de specifieke eisen die worden gesteld aan bedrijventerreinen de bestaande historische infrastructuur herkenbaar te houden in een bedrijventerrein. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het gebruik van historische wegen, met behoud van de laanbeplanting, als langzaamverkeersroutes voor de werknemers die op de fiets komen.

- Visueel beeld: met name door de opkomst van de logistieke centra zijn op veel plekken aan de randen van de steden en langs de autosnelwegen 'dozen' in het landschap verrezen. In Drenthe speelt dat met name op de as Meppel – Hoogeveen – Groningen. De vestiging van dit soort bedrijven met de bijbehorende bebouwingstypen laat zich misschien niet voorkomen, maar wel kan ingezet worden op een goede kleurstelling die tegen de horizon wat minder opvalt en op het gebruik van in de ontginning passende opgaande beplanting die het zicht op de bebouwing van grotere afstand wat meer wegneemt.

4.2.6 (Natte) natuurontwikkeling

Met name in de nattere heideontginningen aan de randen van beekdalen en in de bossen hebben de afgelopen jaren veel percelen de functie van nieuwe natuur gekregen. Soms is dat perceelsgewijs uitgevoerd, in andere gevallen, zoals in Nieuw Balinge, is dat op een grote schaal uitgevoerd. In de bossen is vooral sprake van de omzetting van bos naar heide, waardoor sommige bossen opener geworden zijn. Ook bij de aanpassing naar deze nieuwe functie zijn ontwerphandreikingen te geven:

- Grenzen: probeer ondanks de aanleg van nieuwe natuur de oude grens tussen historische landschappen beleefbaar te houden. Laat duidelijk zijn waar in de loop der eeuwen de historische grens van de beekdalen is komen te liggen, ook al sluiten percelen daarbuiten nu door natuurontwikkeling wellicht ecologisch aan op dat beekdal.
- Bos vs. heide: de grote boscomplexen vertegenwoordigen een zeer hoge cultuurhistorische waarde in het Drentse landschap. De omzetting van bos naar heide is ecologisch en historisch-landschappelijk ook zeker te verantwoorden, maar een goede afweging daarbij is belangrijk om de historische laag van de (staats)bebouwing herkenbaar te houden. Zet liever één of meerdere bosvakken van een bos in zijn geheel om naar heide dan dat in een geheel bos de bosaanplant wordt gedund en het gehele bos een mix is tussen open bos en gesloten heide. Houd bovendien in de geopende delen van het bos de historische verkaveling c.q. wegen en paden, alsmede de oude afwateringsstructuur van de lage plekken, herkenbaar voor zover dat verenigbaar is met hydrologische doelstellingen. In dat kader is afdammen te prefereren boven het dempen van greppels.

4.2.7 Transitie in de landbouw

In de landbouw zien we duidelijk twee trends: aan de ene kant de schaalvergroting en intensivering om op de wereldmarkt mee te kunnen doen, aan de andere kant de verdere ontwikkeling van de circulaire landbouw met kleinschalige, deels biologische bedrijven. De laatste ontwikkeling brengt in relatie tot het landschap weinig problematiek met zich mee. Schaalvergroting daarentegen leidt wel tot een bepaalde problematiek. Daarbij kunnen we denken aan de verdere schaalvergroting van het landschap, de intensievere bodembewerking en egalisering van het land, maar ook aan de leegstand van boerderijen op het moment dat één agrarisch bedrijf het land van meerdere voormalige bedrijven gebruikt en de eigenaar of bedrijfsleider niet meer beide woongebouwen nodig heeft. Iets dergelijks speelt bijvoorbeeld in de Noordoostpolder. Ten aanzien van deze transitie kunnen we een aantal suggesties doen:

- Schaal: streef ernaar dat de schaal van de ontginning bij de schaal van het agrarisch bedrijf past. Kleinschalige circulaire bedrijven passen beter in kleinschalige landschappen met opgaand groen, grootschalige bedrijven eerder in grote open landschappen.

- Agrarische bedrijventerreinen: voor het historisch cultuurlandschap is het wenselijk dat agrarische bedrijven waarvan de bebouwing boven de schaal van een regulier erf uitgroeit, geclusterd wordt op een agrarisch bedrijventerrein. Zeker in open landschappen zijn grote erven met silo's en vergistingsinstallaties heel zichtbaar en geven het landschap een industrieel karakter.
- Verkaveling: ga in overleg met het agrarisch bedrijf na in hoeverre eventuele relictten van een oude verkaveling binnen de opschaling van het agrarisch bedrijf zichtbaar kunnen blijven. Probeer te allen tijde het verdwijnen van historische wegen en paden te voorkomen. Houd ze waar mogelijk ook publiek toegankelijk. Wees zorgvuldig in de omgang met waardevolle groenopstanden en bermen (zeker indien in gemeentelijk eigendom) in relatie tot de wens van de agrariër om zijn land zo optimaal mogelijk te benutten.

4.2.8 Woningbouw in het buitengebied

Waar agrariërs stoppen ontstaan mogelijkheden om de bestaande agrarische bebouwing te slopen ('ruimte voor ruimte'). Deze ontwikkeling kan een grote impact op het landschap hebben, zowel een positieve als een negatieve. Ook kan bestaande bebouwing, indien niet beschermd, worden vervangen door nieuwbouw. Bij het omgaan met deze trends geven we de volgende handreikingen:

- Locatiekeuze: ga zorgvuldig na of in de betreffende situatie de nieuwbouw op de locatie van de oude, te slopen agrarische bebouwing of juist elders zou moeten plaatsvinden. Op de ene locatie kan het juist wenselijk zijn om een verdere 'uitsmering' van nieuwbouw over het landschap te voorkomen, terwijl op de andere plek de verkleining van de bouwblokken juist wenselijk is voor behoud van het kleinschalige agrarisch cultuurlandschap. Daarbij denken we onder meer aan de ontwikkeling dat bebouwingslinten zodanig dichtslibben dat vanuit een lint een achterliggend landschap niet meer te zien is.
- Erfgoed: zorg dat de architectuurhistorische inventarisatie en waardering van de gemeente op orde is, ook in relatie tot 20e-eeuwse architectuur. Draag daarna zorg voor een goede bescherming van de waardevolle bebouwing.
- Karakter: bebouwing in specifieke heideontginningen heeft vaak een bepaald karakter: de boerderijen waren bijvoorbeeld van eenzelfde type, of maat en schaal geven iets aan over de rijkdom van de ontginners (kleine keuterijen vs. grote pachtboerderijen). Probeer die diversiteit of juist homogeniteit in de nieuwbouw, op bestaande of juist nieuwe erven, terug te laten komen. Datzelfde geldt voor maat en schaal van de erven rond de nieuwbouw en de plaatsing van erven in het landschap. Waar in de heideontginningen passen nieuwe erven, en waar is de leegheid/openheid juist een groot goed?
- Erven: ga met bewoners en initiatiefnemers voor nieuwbouw in gesprek over de inrichting van de erven rondom hun huizen. In hoeverre sluit die erfbeplanting aan op het historisch cultuurlandschap? Is er ruimte voor meer inheems plantmateriaal om daarmee bij te dragen aan de biodiversiteit van de heideontginningen en een herkenbaar Drents landschap?
- Bestemming: werk als gemeente zoveel als mogelijk mee aan de omzetten van een agrarische naar een woonbestemming, om daarmee de leefbaarheid van de heideontginningen te vergroten en leegstand van zowel waardevolle als niet-waardevolle

bebouwing te voorkomen. Zet waar mogelijk in op nevenactiviteiten, bijvoorbeeld op toeristisch-recreatief gebied (zie hierna).

4.2.9 Toerisme

Toerisme heeft vele kanten. Aan de ene kant is het toerisme gebaat bij een aantrekkelijk historisch cultuurlandschap, aan de andere kant heeft het ook impact op datzelfde landschap, bijvoorbeeld waar het gaat om recreatieve bedrijven. Ten aanzien daarvan geven we de volgende handreikingen:

- Locatiekeuze: campings en recreatieparken met vaste woningen zijn, in de ene situatie tijdelijk en de andere vast, in zekere zin bebouwde terreinen in het buitengebied. Juist vanwege hun omvang is het zaak bij de locatiekeuze hier zorgvuldig mee om te gaan. Eén object op een verkeerde plek kan een zware impact op het landschap hebben, zeker wanneer we te maken hebben met traditioneel open landschappen zoals een belangrijk deel van de heideontginningen.

Bij de keuze voor nieuwe terreinen of de uitbreiding van bestaande terreinen kan gedacht worden aan de keuze voor een 'coulisseligging': de ligging in een omgevormd bosperceel of de ligging tegen de rand van een bosperceel. Dat heeft ermee te maken dat een met groen omgeven recreatieterrein van buitenaf in het beste geval oogt als een bosperceel, dat het best kan aansluiten bij bestaand bos.

- Nevenactiviteiten: stimuleer de ontwikkeling van toeristisch-recreatieve nevenactiviteiten in heideontginningen, die daarmee aantrekkelijker voor de recreant kunnen worden en waardoor tegelijk een alternatief voor de agrariër voor schaalvergroting ontstaat.

Literatuur

- Anscher, Th.J. ten, 2020. Erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. *Webviewer van het archeologisch bodemarchief m.b.t. de Tweede Wereldoorlog in Drenthe*.
- Blerck, H. van, 2018. Brinken en hoven, essen en randen, singels en wallen. Landschapsplannen in Drenthe (1945-1975). Tussen-rapportage van het onderzoek als bijdrage aan het project “Jonge heideontginningen en Ruilverkavelingen” van de Provincie Drenthe. Schokland & Water, Rhenen.
- Blokhuis, J.L.W., 1963. Het Staatsbosbeheer in Drenthe. Nieuwe Drentse Volksalmanak 1963. Van Gorcum & Comp., Assen.
- Demoed, H.B., 1987. Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw. De Walburg Pers, Zutphen.
- Gerding, M.A.W., J.J. Groot & G.E. de Vries, 2010. Tynaarlo, een erfgoedatlas. Een gemeente in kaart & beeld. Uitgeverij Waanders/Drents Plateau.
- Gerding, M. & J. van der Meer (red.), 2018. Geschiedenis van Drenthe. Een nieuw perspectief. Koninklijke Van Gorcum, Assen.
- Haan, J. de, G.A.M. van den Muyzenberg, W. Houtman & G.A. Coert, 1976. Drenthe in de kaart gekeken. Grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen. Boom, Meppel.
- Hanskamp, B., 2012. Bewogen ruimte. De ruimtelijke ontwikkeling van Drenthe 1942-1970. Van Gorcum, Assen.
- Keunen, L.J., 2019. Heideontginningen in Drenthe (1800-1968); een vooronderzoek ten behoeve van een integrale analyse. RAAP-rapport 3711. RAAP, Weesp.
- Kijk in de Vegte, H.H., 2018. Jonge heideontginningen tussen Pesse, Echten, Ruinen en Koekange (Zuidwest-Drenthe) van 1860 tot 1970. Een vergelijkend onderzoek van actoren, ontwerp, organisatie en uitvoering. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Laar, J. van & W.J. van de Kamp, 2000. Boswetgeving in Nederland in historisch perspectief, een overzicht. Nederlands Bosbouw Tijdschrift.
- Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.
- Spek, Th., H. Elerie, J.P. Bakker & I. Noordhoff, 2015. Landschapsbiografie van de Drentsche Aa. Koninklijke Van Gorcum, Assen.
- Thissen, P., 1994. Veranderend landschap 1900-1994. In: Bieleman, J., J.H.N. Elerie & P.C.M. Hoppenbrouwers, 1994. Boerenlandschap in beweging. Anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap. REGIO-PRojekt Groningen.
- Wolff, A., 2016. Jonge heideontginningen en ruilverkavelingen in Drenthe (1880-1990): een vooronderzoek. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Woud, A. van der, 2020. Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940. Prometheus.
- Zuurd, J., 2007. 100 jaar Zeijerveld. Servo, Rolde.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. De voorstudie van Wolff (2016).	4
Figuur 2. De begrenzing van het onderzoeksgebied.	6
Figuur 3. In lichtbruine tinten de vele niet-ontgonnen heideterreinen en venen in het onderzoeksgebied, omstreeks 1850.	14
Figuur 4. De Drentsche Hoofdvaart is de centrale as van de ontginning van Smilde (bron: house-of-cards.nl).	15
Figuur 5. De geïdentificeerde gebieden met heideontginningen, onderverdeeld naar de marke waartoe ze behoorden.	17
Figuur 6. Verdelingsplan van de marke van Peelo, met een radiale verkaveling. Slechts een beperkt aantal van dit soort verdelingsplannen op kaart is voor zover bekend bewaard gebleven (bron: Drents Archief, archief 0181, inventarisnummer 115b).	18
Figuur 7. De verkaveling van het Zeijerveld na de markendeling (bron: Gelders Archief, archief Heidemaatschappij ATD, inventarisnummer 176).	19
Figuur 8. Een topografische kaart uit 1878 geeft voor een aantal reeds verdeelde marken de vastgestelde kadastrale verdeling weer, zonder dat die daadwerkelijk in het veld zichtbaar zal zijn geweest (bron: topotijdreis.nl).	20
Figuur 9. Ontginning van het Zeijerveld (bron: Drents Archief, collectie Monumentenzorg, MZ12917040106).	23
Figuur 10. Niet-ontgonnen heide met een schaapskudde, waarschijnlijk nabij Emmen (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9922038).	24
Figuur 11. Ontginningsplan van het Zeijerveld (bron: Gelders Archief, archief Heidemaatschappij ATD, inventarisnummer 176).	25
Figuur 12. Uitgegeven landarbeidersplaatjes. Drenthe kende de hoogste aantallen van Nederland, samen met het oostelijk rivierengebied en delen van Overijssel, Friesland en Groningen (bron: Wageningen University & Research - Library, Special Collections, RWk.9, GN05).	26
Figuur 13. Heide en stuifzand nabij Echten (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9921190).	28
Figuur 14. Een tweede impressie van heide nabij Echten (bron: Drents Archief, collectie Van Weydom Claterbos, DA9921114).	28
Figuur 15. Het Drouwenerzand en omgeving in de late 19e eeuw, vóór de bebossing (bron: topotijdreis.nl).	29
Figuur 16. De van rijksweg aangeplante bossen op het Florisland bij Veenhuizen (bron: topotijdreis.nl).	30
Figuur 17. Rond 1930 waren de staatsbossen bij Odoorn volgens deze kaart uit 1932 nog in aanleg (bron: topotijdreis.nl).	32
Figuur 18. De vroege bebossing van één lange strook uit de markenverdelingsverkaveling bij Gasselte (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, 1899).	33
Figuur 19. De geplande ontginning uit 1926, geprojecteerd op de bestaande radiale verkaveling die deels al in het landschap was vertaald (bron: Drents Archief, archief 0184.01 Kaarten (...), inventarisnummer 16).	35

Figuur 20. Duitse topografische kaart van het Kamp Westerbork en omgeving, met duidelijk zichtbaar de eerste bebossingen die in de oude markenverdelingsverkaveling werden uitgevoerd (bron: http://www.oudestafkaarten.nl/oorlogskaarten.htm).	36
Figuur 21. Jan T. Linthorst Homan (links) (1873-1932), in 1924 (bron: Wikimedia Commons), wiens familie tot de Drentse elite behoorde. Zijn moeder was een Kymmell.	37
Figuur 22. Uitsnede uit één van de voorbereidende plannen voor de ontginning van Witteveen (bron: Drents Archief, archief Kaarten N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën, inventarisnummer 67).	38
Figuur 23. Witteveen rond 1960, ruim 3 decennia na de start van de ontginning (bron: topotijdreis.nl).	39
Figuur 24. Het Bunnerveen, nog in ontginning volgens het oude patroon, ca 1960 (bron: topotijdreis.nl).	41
Figuur 25. Het Bunnerveen rond 1975, tijdens de ruilverkaveling rationeel ingericht. Een natuureservaat is uitgespaard (bron: topotijdreis.nl).	42
Figuur 26. De heideontginningen die in hun hoofdstructuur volgens het markenverdelingsplan uitgevoerd zijn.	45
Figuur 27. Een heideontginning ten oosten van Koekangerveld (foto: RAAP, 16 september 2021).	46
Figuur 28. De raaiende verkaveling van het Rolder Westerveld (foto: RAAP, 16 september 2021).	46
Figuur 29. De heideontginningen die volgens een rationeel patroon in een institutioneel kader zijn uitgevoerd.	48
Figuur 30. Ook de ontginning van Veenhuizen valt onder deze categorie (foto: RAAP, 16 september 2021).	49
Figuur 31. Het Zeijerveld is een planmatige, institutioneel aangepakte ontginning (foto: RAAP, 16 september 2021).	49
Figuur 32. De staatsbebossing op het Orvelterveld (foto: RAAP, 16 september 2021).	51
Figuur 33. Wallen en laanbomen langs de weg op het Gasselterveld (foto: RAAP, 16 september 2021).	51
Figuur 34. De Emmerdennen (bron: Wikimedia Commons).	53
Figuur 35. De uitgevoerde heidebebossingen in het onderzoeksgebied.	54
Figuur 36. Bebouwing langs het kanaal in Smilde (foto: RAAP, 16 september 2021).	55
Figuur 37. Het planmatig aangelegde park tussen twee wegen in Witteveen (foto: RAAP, 16 september 2021).	56
Figuur 38. De veenkoloniën, onderverdeeld naar type, in het onderzoeksgebied.	58
Figuur 39. Het karakteristieke stuifzandlandschap van de Zeegser Duinen (foto: RAAP, 16 september 2021).	59
Figuur 40. De omgeving van het tegenwoordige TT-circuit voor de oorlog. Centraal door het gebied loopt een verharde weg, de Haarweg, met ter linkerzijde het schietterrein (bron: topotijdreis.nl).	60
Figuur 41. Vergelijk met het vorige kaartbeeld. Rond de bocht in de Haarweg, een heideontginningsweg, is het TT-circuit gevouwen, ca 1960 (bron: topotijdreis.nl).	61
Figuur 42. De sterk versnipperde niet-ontgonnen terreinen in Drenthe.	62
Figuur 43. Het overzicht van de waardering c.q. vaststelling van de gaafheid.	65
Figuur 44. De situering van de ruilverkavelingsgebieden in relatie tot de middelmatig en laag gewaardeerde heideontginningen.	68
Figuur 45. Overzicht van ontginningstypen met daarin de relevante structuren getekend. Voor de (omvangrijke) legenda verwijzen we naar het GIS.	71
Figuur 46. Het Drentse spoorwegennet.	72
Figuur 47. Een uitsnede uit de kaart: de kanalen- en wikenstructuur ten westen van Assen, onderverdeeld naar wel en niet meer bestaand.	74

Figuur 48. Het Oranjekanaal te Westenesch (bron: Drents Archief, collectie Monumentenzorg, MZ11017020101). 77

Tabellen:

Tabel 1. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie in 1962.	12
Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie in 1962.	12
Tabel 3. Classificatie van de eindscores.	12

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal

Appendices

Geografisch Informatie Systeem Jonge Heideontginningen

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
		Midden	250.000
		Oud	

label1_standaard_Archeologisch_RAAP_2014